

TV

1262.

MARNIX' BYENCORF

OPENBARE LES

GEHOUDEN DEN 18^{DEN} OCTOBER 1918 AAN DE
VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

DOOR

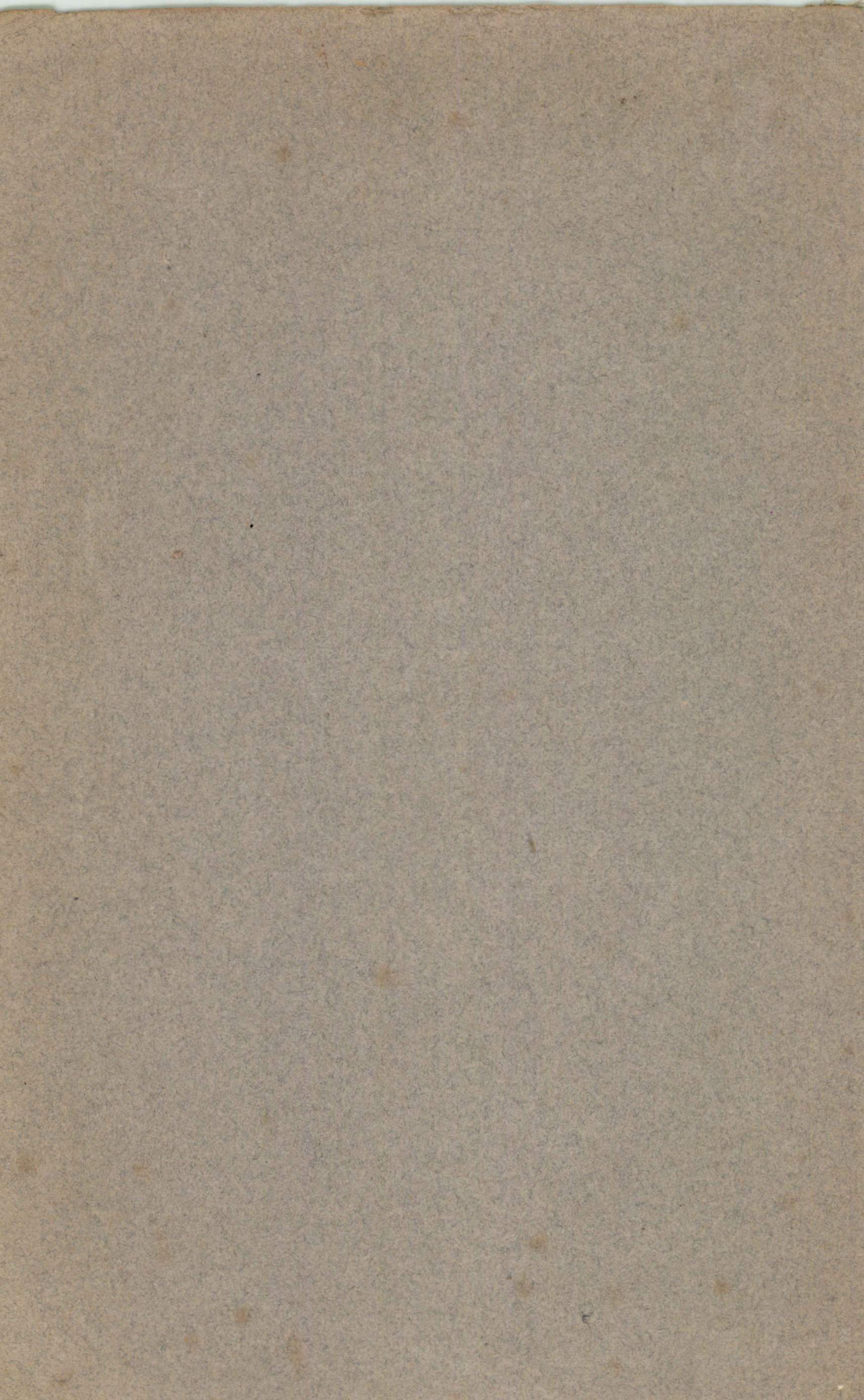
J. WILLE

LECTOR IN DE NEDERLANDSCHE TAAL-
EN LETTERKUNDE

MET HERDRUK VAN G. HERVET'S BRIEF

SCHEVENINGEN
FIRMA D. KOEK (L. C. VAN SCHAIK)
1919.

Part. 2 H 43

MARNIX' BYENCORF.

MARNIX' BYENCORF

○○○○○○○

OPENBARE LES

GEHOUDEN DEN 18^{DEN} OCTOBER 1918 AAN DE
VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

DOOR

J. WILLE

LECTOR IN DE NEDERLANDSCHE TAAL-
EN LETTERKUNDE

○○○○○○○

MET HERDRUK VAN G. HERVET'S BRIEF.

SCHEVENINGEN
FIRMA D. KOEK (L. C. VAN SCHAIK)
1919

Dames en Heeren!

1) De geschiedbeschrijving onzer letterkunde is nog niet ouder dan een eeuw. In de 18^e eeuw hoort men — afgezien van Bidloo's Panpoëticon — alleen van plannen en voorbereiding, maar eerst in 1808 verschijnt een samenvattend overzicht. 2) In de eeuw, die volgde, werd echter zeer veel werk verricht. Dat groot verschil van inzicht en methode daarbij niet uitbleef, spreekt wel vanzelf, voor een gebied, waar de subjectiviteit zulk een rol speelt. Velerlei vragen deden en doen zich telkens weer op, en vinden telkens verschillende beantwoording. Jeronimo de Vries maakte het zich nog gemakkelijk met zijn Geschiedenis der Nederlandsche Dichtkunde. Wat maat of rijm vertoonde, dat was zijn stof; de rest ging hem niet aan. Maar zijn opvolgers, als Van Kampen 3), begrepen al, dat deze begrenzing niet deugde. Toch werkte de oude voorliefde voor de poëzie, of liever, zekere geringschatting van het proza, nog lang na: in Jonckbloet's Geschiedenis reikte ze tot het einde der eeuw. 4)

Maar de vraag drong ál meer: Wat *is* letterkunde? Men zocht het in oorsprong, in doel, in werking: Jonckbloet stelde de voorwaarde 5): „dat het iets anders bedoelt dan betoog of leering, en *streeft* naar de verwezenlijking van het Schoone”. Maar hij maakte tegelijk eene groote uitzondering, voor de Middeleeuwen; zonder schade had hij ze nog grooter kunnen maken.

Van Vloten, zijn bestrijder, definieerde 6): „Alle uiting van wat de menschheid op *het hart lag*” — maar citeerde Stopford Brooke, die er aan toevoegt: „arranged in a way which will give *pleasure* to the reader”.

Ondanks haar vaagheid, geven deze beide definities het

grootte verschil, dat nog steeds heerscht, duidelijk aan: dat van de aesthetische en de historische methode. Niemand zal de eene of de andere uitsluitend toepassen, maar dat van de tegenwoordige beschrijvers onzer letterkunde Te Winkel vooral op het historische, en Prinsen op het aesthetische sterk den nadruk legt, terwijl Kalff, historisch voelend en kunstzinnig oordeelend, tracht beiden gelijkelijk het hunne te geven, lijdt wel geen tegenspraak.

Maar ook binnen deze hoofdrichtingen is nog overvloedig verschil waar te nemen: tijd, omstandigheden, karakter, temperament, studie, partij, leer oefenen invloed; bij de historische richting ongewild, bij de aesthetische, naar haar aard, vaak bewust en opzettelijk. Bij Jonckbloet zijn persoonlijke smaak en partij-leer menigmaal raadgeefsters, bij Prinsen streeft het eigen voelen en de begeerte, vooral modern te zijn, naar de alleen-heerschappij.

Allerlei kwestieën vragen hier nog veel meer eene scherpe beslissing dan daar: 'art pour l'art en 'art pour Dieu; is de tendenz doodsoorzaak of levensbron voor de kunst? liggen de normen in of boven de literatuur? heeft kunst met moraal van doen? En — bovenal — hoe is haar verhouding tot den Christelijken godsdienst? In de laatste vraag loopen de vorige vrijwel samen.

Wie literatuur bestudeert, raakt er langzamerhand aan gewoon, herhaalde klachten te vinden over noodlottige invloeden van het Christendom, méér van het Protestantisme, bovenal, van wat zich daarin Gereformeerd noemt. Zonderlinge tegenspraak doet zich daarbij soms op; gewoonlijk vindt dit zijn verklaring in verschillende opvatting van de begrippen kunst, natuur, leven, schoonheid; misschien ook eenigszins in de algemeen menschelijke eigenaardigheid, zwaarder aan te slaan, wat men mist dan wat men heeft. In Frankrijk verkreeg men in de 16e eeuw van Calvinistische zijde literair bezit als Calvin's Institutie, Marot's Psalmen, de gedichten van d'Aubigné en Du Bartas; maar men kan niet verdragen Calvin's scherpheid tegen Rabelais en alle libertijnen. Ik denk aan onze 17e-eeuwsche letteren, bijna geheel Christelijk, voor een belangrijk deel Calvinistisch van oorsprong. Maar men vergeeft het niet licht, dat de predikanten de Amsterdamsche schouwburgregenten zoo op de vingers keken. Tot de

284, hist.

J. G. Bloet,
Prinsen

Normen,
tendensen,
relatie tot relig.

Invloed Chr-ten
lit

Fra 16^e E,
Ned. 17^e E

schoolboekjes toe over letterkunde kunnen niet buiten den braven patriot Simon Stijl; maar wie nam zijn bestek zoo ruim, dat Groen's proza in aanmerking kon komen? ⁸⁾

Voor al bij Jonckbloet was het gemis aan waardeeringsvermogen tegenover de heerschende religie in onzen bloeitijd in 't oog loopend, in wat hij schreef en wat hij zweeg. Trouwens op religieus gebied onderscheidde hij altijd slecht; men denke aan zijn voorbijgaan van het middel-nederlandsche mystieke proza, aan zijn onbegrijpelijke verblinding tegenover Hadewijch en Anna Bijns.

Van Vloten, niet zoo *van pas* modern, liberaal, doctrinair, zette veel recht. En wie na hem kwamen, hebben vaak met nobele onpartijdigheid en wil tot inleven in anderer gevoels-wereld schoone resultaten bereikt.

Stellig heeft daartoe ook meegewerkt, dat andersdenkenden aandacht vroegen voor hun geestverwanten. Meer dan een rechtzinnig protestantsch theoloog wijdde dissertatie of studie aan een onzer auteurs: Revius, Cats, Marnix, Lodensteyn, Bilderdijk e. a. Een Christelijk Tijdschrift deed zijn stem niet zonder gevolg hooren. Een eenzame strijder schreef zijn bezielde „Calvinistische Vertoogen”. ⁹⁾

Maar veel eer en veel meer had men zich van Katholieke zijde aan de liefdevolle bestudeering zijner kunstenaars gezet: de naam Alberdingk Thijm volstaat; en in den nieuwsten tijd is er een heele Katholieke garde, die zich bij voorkeur wendt tot den Roomschen Vondel en diens kring. ¹⁰⁾

De *beweging van '80*, begonnen met literaire kritiek en kunst, maar universeel in haar streven, doelend op alle kunst en denken, heeft ook taalbeschouwing en literatuur-wetenschap willen hervormen. En deze stroom ging een anderen kant uit. Reeds met Perk zien we Hooft, eer heiden dan Christen, meer dan ooit in eere komen, pas achter hem kwam Vondel. De Renaissance had de triomf der Schoonheid gebracht, het Humanisme het *verlossende* woord gesproken, dat zag men nu eerst klaar. Indien het Nederlandsche volk ooit iets was geweest, en ooit iets zou zijn in de woordkunst, dan hadden de *grooten moderneren* van Engeland en Frankrijk voorbeelden te zijn. Eerst die te evenaren, liefst daar erkenning te vinden, zou bewijs

J. bloet. weg

Katholieke literatuur
abb Th

180
18e eeuw -
herleving

Schoonheid
(? Clus)

- navolg E+F

van bloei zijn ¹¹⁾. Men kwam op den weg van Jonckbloet en Huet terug, en ijelde ze ver voorbij.

Verwey → gaf met zijn Van-der-Noot-studie de inleiding; Prinsen heeft — vooralsnog — het laatste woord. De schoonheidsaanbidding doet zich bij hem hooren met — 't lijkt een paradox — luidruchtigheid. Wel trekt hij verschillende lijnen, o. a. een Romaansch-Heidensche en een Germaansch-Christelijke. Maar zijn geestdrift voor *innig gezond paganisme, prachtige grofzinnelijkheid, luidruchtig schaterende natuuraanbidding* ¹²⁾, zijn beweringen over kil, venijnig opzweepen der menigte door de predikanten, die *drijvers*; over de Calvinisten, die de kunst vreesden en verachtten; de libertijnen, die het rechte gevoel hadden voor waren godsdienstzin; de kerk, die zich bezoedelde met Oldenbarnevelt's bloed; dat Bredero wordt gemeten aan Querido en Huygens uitbundig geprezen om zijn Trijntje Cornelis — het doet al wel begrijpen, op welke lijn men kans loopt geen billijkheid te ervaren: Cats zoowel als Bilderdijk ondervinden het, met menig ander.

Een positief-Christelijke literatuur-beschouwing en -beschrijving zou tegen deze modernste uitingen wel zeer van pas zijn. Daartoe moet — al verschenen reeds belangrijke bijdragen, meest van algemeenen aard — zeer veel werk gedaan worden; dat evenwel beter loonen zal dan als kunstgevoelig geloovige mee te loopen in het moderne gareel, en, om toch vooral niet achter te zijn, soms te verachten, wat de meesters nog niet eens prijs gaven; ik denk aan Bilderdijk en Da Costa. En ook aan een onzer edelste mannen uit een indrukwekkenden tijd: aan Marnix.

Hij geldt mij nog steeds als onze grootste auteur der 16^e eeuw, ondanks de vele pogingen om Van der Noot, Van Mander, Van Hout, Spiegelhel, naast en boven hem te stellen. ¹³⁾

Hij gaf ons in zijn Wilhelmus — want er is geen enkele reden het hem te ontzeggen ¹⁴⁾ — een volkslied als geen ander, in zijn Psalmen den rijksten bundel lyriek ¹⁵⁾ en in zijn Byencorf het beste proza van zijn eeuw; en, als men den Reinaert er buiten laat, de treffendste satire onzer gansche letterkunde.

Over *Marnix en zijn Byencorf* wil ik verder tot U spreken.

I.

Ongeveer 30 jaar voor den aanvang van den vrijheids-oorlog werd Philips van Marnix te Brussel geboren, uit een adellijke, Zuidnederlandsche, uit Savoye stammende familie, wier leden hier hooge ambten bekleedden. Veertien jaar oud ging hij met zijn broeder Jan naar de Leuvensche Universiteit; in het vermaarde Collegium Trilingue zal hij een goeden grondslag hebben gelegd voor zijn kennis van Latijn, Grieksch en Hebreuwsch. Enkele jaren later vertrekt Jan naar het buitenland; gedwongen, zegt een oude overlevering, „om Christus' wil”. Philips zou, op zijn verwijt „de vleeschpotten van Egypte liever te hebben” tot onderzoek der Schrift en bekeering gekomen, hem weldra zijn gevolgd. Wellicht bracht hij echter eerst eenigen tijd door aan de Sorbonne; wat later vindt men de broeders te samen aan de Hoogeschool te Dôle. Vandaar vertrekkend, bezoeken zij Italië en keeren dan terug naar *Genève*, waar zij onder de eerst ingeschrevenen zijn der in 1559 geopende Universiteit. ¹⁶⁾ Een daad, die spreekt!

Calvijn en Beza zijn hun van dien tijd af vurig vereerde leermeesters. „Ille Dei propheta” heet Calvijn later in een brief van Philips. ¹⁷⁾

In 1561 keeren zij terug naar Nederland. En van 1561—1565 leven zij „verborgen onder het kruis”, als Philips het uitdrukt. ¹⁸⁾ Zij bekleeden geen ambt en leven teruggetrokken, maar niet ledig. Beiden wijdden zij zich aan de belangen der Religie. Jan stichtte met Saravia de gemeente van Brussel. ¹⁹⁾ Philips deed in 1562 reizen naar Engeland, ondanks belagende vijanden, waarschijnlijk in het belang der kerken, in het verkeer waarmee hij zijn grootste genot zegt te vinden. ²⁰⁾ Gehuwd, vestigt hij zich in Oranje's baronie, Breda, waar hij vriend en gastheer is van geloofsgenooten. Alva's vonnis rekent hem en zijn vrouw dit en het bezoek der preek tot zware schuld. ²¹⁾

Als in 1566 de beeldenstorm het land doorvaart, en daarop vrees voor de gevolgen ieders hart vervult, beantwoordt Marnix een „Martinist”, die den „dullen hoop” met verachting doorhaalde, met zijn *Van den beelden afgheworpen*. Het door de afgoderij ontroerde volk is hem een werktuig Gods. ²²⁾

Reeds eer had Philips stellig de betrekkingen aangeknoopt

met hogere en lagere edelen en consistoriën; hij was de aangewezen bemiddelaar. Bij het Compromis en Smeekschrift speelde hij — naar eigen getuigenis — een rol naar vermogen. ²³⁾ En in 1567 verscheen zijn *Vraye Narration et Apologie des choses passées, par ceux qui font profession de la religion réformée*. Vol eerbied tegenover den koning, ontziet hij zich toch niet om te wijzen op de gevaren, die bij verdere vervolging 's konings macht bedreigen. ²⁴⁾

Zijn broeder sneuvelt voor Antwerpen. En als Alva komt, wijkt ook Marnix uit. Maar hij blijft in verbinding met Willem van Oranje en Lodewijk; nog vlak vóór Jemmingen, in Juli '68 blijkt hij de schakel tusschen beide broeders. ²⁵⁾

Op het einde van het jaar verneemt hij, hoe Willem's tocht naar het Zuiden is mislukt: in het *Wilhelmus* maant hij de arme schapen, die zijn in grooten nood, tot onderwerping aan Gods wil en wijsheid, tot vertrouwen op redding, te Zijner tijd.

Hoe spreekt hierin het Geloof, de kracht, die Marnix gansche leven beheerscht. Altijd ijvert hij om zijn naaste te bewegen tot het Geloof. Roels, pensionaris van Zeeland, herinnert hem na 20 jaar, in 1585 „que m'estes autheur du peu de cognoissance que j'ay de Dieu. ²⁶⁾ Willem van Oranje trachtte hij telkens ten volle te winnen voor de Kerk. ²⁷⁾ Den kanselier Leoninus wees hij ernstig op zijn libertijnsch verachten van Apostelen en Profeten. ²⁸⁾ In het album van den humanist Janus Douza schreef hij: Ik ben een vreemdeling, verberg uwe geboden voor mij niet, — en: Gerechvaardigd uit het Geloof, hebben wij vrede bij God. ²⁹⁾

In de opvoeding moet godsvrucht het eerste doel zijn, zoo leert zijn kostelijke *Ratio instituendae juventutis*. ³⁰⁾

Waar Marnix moge schijnen gewiefeld te hebben, niet in het *geloof*. En in zijn leven zien we de vruchten: alles heeft hij over voor de zaak Gods; zware beproevingen draagt hij geduldig; armoede: „il a tousjours esté disetteux” zegt Scalliger; ³¹⁾ miskenning, als na de overgave van Antwerpen. ³²⁾

Zelfkennis, soberheid, eenvoud kenmerken hem, zonder dat hij ooit de aangeboren vroolijkheid en Brabantsche jovialiteit verloor. ³³⁾

pro. tov.
koning

Wen. Lod. v. O.

Wilhelmus
- 168

Geloof

W. v. O.

opvoeding

Het volk draagt hij warme liefde toe; zijn taal en zijn leven kent hij door en door, hun lectuur, hun sprookjes, hun vermaken. En hoe hij hun nooden op het hart draagt, getuigen het Wilhelmus, de Apologiën van 1566, de „Trouwe Vermaninghe” aan de achtergebleven geloovigen in Zuid-Nederland, zijn Adviezen aan de gemeente te Londen, de voorrede op zijn „Schriftuerlijke Lofzangen voor de verstrooyde Nederlandsche gemeenten Jesu Christi, die om 'des geloofs wille uyt haer Vaderlant hebben moeten wijcken”. ³⁴⁾ Ook zijn blijdschap over het merkwaardige ontkomen in 1562 van de Valencijnsche martelaars. ³⁵⁾

Als geleerde wekte hij in zijn tijd, en nog in den onzen, verbazing. „Reeds in Leuven” getuigt de Jezuiet Jan David, bemerkte men uw vernuft, spitsinnich ende sorghelijk verstandt”. ³⁶⁾

Hij typeert den humanistischen edelman zijner dagen. Zijn talenkennis is zeldzaam, breed en diep; zijn theologische belesenheid lijkt een 19^e-eeuwisch Leuvensch hoogleeraar kortweg onmogelijk. ³⁷⁾ Zonder bedenken aanvaardt hij een uitdaging tot een godgeleerd dispuut met Professor Bajus, die er bij geloofsgenooten geen eer mee inlegt. ³⁸⁾ Uit zijn werken doen 17^e-eeuwische Hugenoten uitvoerige dogmatische kennis op. ³⁹⁾ Kenner der klassieke, is hij ook liefhebber der moderne letteren. De nieuwe Fransche dichtschoon, die den toon ging aangeven, ook in ons land, volgt hij in versificatie en taalgebruik. ⁴⁰⁾ En hij wijst anderen op haar regels, wier verwaarloozing den klank van het Nederlandsche vers bederft. ⁴¹⁾ Want ofschoon vaardig Latijn en Fransch schrijvend, stelt hij de nationale taal en letterkunde het hoogst. Zijn voorbeeld spreekt genoeg; maar ook anders getuigt hij het: Ds. Arnoldus Cornelii spoort hij aan, voort te gaan met in populaire gedichten onze verachteerde en verwaarloosde poëzie op te richten; in zijn tractaat over de opvoeding van jonge edellieden pleit hij met aandrang voor de moedertaal. ⁴²⁾

Oók voor zorgvuldige keur hunner lectuur; ze mag niet kunnen schaden. ⁴³⁾ Kunst en godsdienst en moraal kan hij niet scheiden; hij verblijdt zich „quod Dominus viros excitet qui in lingua excolenda Deum laudent. ⁴⁴⁾

volk

geleerde

= hum. edelm.
taalkennis,
-theol. belesen
hervFranse dicht.
schoolvoorstander
moedertaalkennis v. de
lezen werk

Zoo is Marnix, ook al, wanneer hij in 1568, balling 's lands, arm en berooid, in Emden gastvrijheid vindt; ⁴⁵⁾ het hart vervuld met zorg en medelijden over zijn geloofsgenooten, die achtergebleven, weerloos zijn overgeleverd aan Duc d' Alba, inquisitie en nieuwe bisschoppen; die, als zij, trouw blijvend aan hun geloof, de willekeurige inzetten der kerk en de wijsheid der Lovensche klerken weer afwijzen, den vuurdood zullen sterven.

En uit de volheid van zijn gemoed schrijft hij zijn *Byencorff der Heilige Roomsche Kerke*. Een satire. Maar eene van bijzonderen aard; men heeft hierop te weinig gelet. Naar den vorm geen rechtstreeksche hekeling, komt zij toch in wezen, wat Volkelt noemt, de *Entrüstungssatire* nabij, veel nader althans dan aan de satire in engeren zin, die éénheid van stijl en voorstelling heeft, en verwantschap toont met de allegorie.

Hier vinden we de onmiddellijke tegenstelling van het laaggezokene en het hooge ideaal. ⁴⁶⁾ Een steeds afwisselende aanwending van alle graden van ironie en sarkasme, tot bestrijding van een verderfelijck geachte leer, en een moordende tyrannie. Daarnaast en daaronder: de vol-ernstige handhaving en verkondiging der waarheid en de bezielde verdediging der vermoorde onnoozelheid.

Het boek zal in korten tijd zijn geschreven: waarschijnlijk de tweede helft van 1568; het karakter van het geschrift wijst op spontaneïteit; de verschillende tijdsbepalingen in den tekst: dood van Don Karlos, (Juli 1568), komst van Alva, Spaansche troepen in Groningen, het is 47 jaar na 1521, ⁴⁷⁾ geven goeden grond voor deze meening. De geestige opdracht aan den „Eerweerdighen, heylighen ende Hoochghelerden Doctoor ende Magister Noster, Heer Franciscus Sonnius, Vader aller nieuwe bisschoppen in de Nederlanden”, is gedateerd „den 5^{den} Januarij, welke was dry Coningen avont, als de goede Catholycken hen vrolijk maken, ende roepen: De Coninck drinckt. Int Jaer 1569”.

Daarmee is niet gezegd, dat Marnix alle materiaal in dien

tijd zou hebben verzameld. Wij weten uit een brief aan Beza van 1566, dat hij zich reeds in zijn rustigsten tijd, vóór 1566, met theologische studiën bezighield. ⁴⁸⁾ Zijn veel latere werk *Tegen de Geestdrijvische leere* berust daar waarschijnlijk op. ⁴⁹⁾ De Apologieën van 1566 wijzen op hetzelfde. ⁵⁰⁾ Doch eerst in de tweede helft van 1568 zal hij, ten deele ook uit dit materiaal, zijn boek hebben samengesteld in dezen meesterlijken vorm. Juist in dezen tijd is Marnix ijverig en naar 't schijnt uitsluitend werkzaam op kerkelijk gebied. Hij neemt deel aan de Synode van Wezel, Nov. 1568, en schrijft zijn uitvoerige adviezen aan de gemeente van Londen in Sept. '68 en Jan. '69, beide uit Lütetsburg. Door dat laatste, in verband met een traditie, dat Marnix zijn Byencorf daar, onder het gastvrije dak van Unico Manninga, zou hebben geschreven, komen we op denzelfden tijd. ⁵¹⁾

Die tijd lijkt kort en de plaats en omstandigheden ongunstig. ⁵²⁾ Maar men verlieze niet uit het oog, dat Marnix zeldzaam begaafd en van jongsaf zeer werkzaam was. En dat het geheugen in dien tijd veel meer werd geoefend dan thans. Marnix, die tegen een teveel waarschuwde, raadde toch aan, o. m. de Brieven van Paulus, liefst in het Grieksch, uit het hoofd te laten leeren. ⁵³⁾

De vorm, door Marnix gekozen, mag geen verwondering wekken. Die lag in de omstandigheden gegeven: inderdaad, *difficile erat satyram non scribere*.

Ook is het gansche tijdvak der 16^e eeuw door de satire gekenmerkt. Reeds de Middeleeuwen hebben, ook in ons land, zekere voorliefde voor het satirieke, in beeldende en literaire kunst beide. Maar deze eeuw zwelgt er in.

Het is de tijd van geweldige tegenstellingen en van tegen elkaar opstormende overtuigingen: absolutisme en volksvrijheid; onkunde en geleerdheid; ongebondenheid en zedenstrengheid; hebzucht en zelfopoffering; Godloochening en Godverheerlijking; in uitersten met hartstocht voorgestaan en bekampt. Waar een oude maatschappij zich ontbond en een nieuwe gistend ontstond, daar was de satire niet vreemd. ⁵⁴⁾

De humanisten gaven het voorbeeld: Von Hutten, Erasmus. De Fransche letterkunde van Rabelais tot de satire Ménippée;

mat. verz.
al in 166

←

1

1

1

de Engelsche en Schotsche met Skelton, Lindsay, Buchanan, Barclay; de Duitsche met Brant, Murner, Fischart; alle toonen een zelfden drang.

Katholieken, Lutheranen, Calvinisten, Libertijnen, iedere partij bedient zich van dit literatuur-genre. Het was geen tijd, waarin men op een goudschaaltje het betrekkelijk recht van eigen en anderer meening afwegen kon. Recht of verraad; goed of slecht; wijs of dwaas; waarheid of leugen; religie of afgoderij: zóó zag men de dingen.

De Geuzenliederen hebben datzelfde karakter.

En óók, Marnix' aard neigde tot scherts en spot. Men ziet die af en toe ook doorbreken in andere politieke en godsdienstige geschriften. ⁵⁵⁾

Ten slotte: de laatste aanleiding tot Marnix' boek drong vanzelf tot ironie. Dat was Gentiaen Hervet's Missyve oft Seyndbrief aende verdoolde van den Christen ghelooue. ⁵⁶⁾

Dit uiterst zeldzame boekje, altijd met den Byencorf genoemd, werd maar zelden er bij gelezen, nooit voldoende tot toelichting van den Byencorf gebruikt. Er is bijna geen komische trek in Marnix' werk, die niet de weerslag is op Hervet's tractaat. De zoetsappige toon; de ijver om de nieuwe leer te kennen, uit zucht voor zijn zaligheid; het quasi ruim recht doen aan de ketters en hun argumenten; de zelfvoldaanheid: men durft niet tegen mij op; de minachting voor die Hugenootsche predikanten, „die geen dry woorden latijns en connen”: hij walgt van hen; zijn lasterlijke *on-dit's* van grootmoordenaars onder hen; zijn blij-zijn met de vele excellente Docteuken; zijn verachting voor de velen, die vroeger dezelfde dingen al leerden: zij werden immers altijd als ketters gecondemneerd; de wonderlijke schriftbewijzen — en hij weet er nog veel meer, als 't noodig is; dwaze veronderstellingen; familiere woorden over het heiligste; ten slotte de plechtstatige *conclusie*; hoe moet het Marnix onweerstaanbaar gelokt hebben om de uitdaging aan te nemen, gericht tot „den stoutsten ende vroomsten van den hoop”.

Naast een nieuwe uitgave van den Byencorf, zoo dringend noodig, zoo lang reeds verzuimd, ⁵⁷⁾ dient een herdruk van Hervet's boekje te staan. ⁵⁸⁾

De compositie van Marnix' boek is voortreffelijk, want zij past uitnemend op het viervoudig bedoelen: Hervet te woord te staan ⁵⁹); de Leuvensche doctoren en hun aanhang te hekelen; de Roomsche dwaalleer scherp en volledig *voor het volk* ten toon te stellen; de gezuiverde religie daarentegen met nadruk aan geestverwanten (en weifelende tegenstanders misschien?) opnieuw aan te prijzen.

Deze vier vormen een climax. Hoofddoel was, de broeders onder het kruis te sterken in hun overtuiging.

De Byencorf is vol Gereformeerde geloofsleer; het is veel te weinig opgemerkt ⁶⁰). En in die stukken is Marnix altijd in vollen ernst. Het is bewonderenswaard, hoe hij die talrijke gedeelten met groote kunst, zonder eenige gedwongenheid in de doorgaande ironie weet te plaatsen, neen, ze daarop glanzend te doen uitkomen, zóó dat, wien die waarheden dierbaar zijn, nog onder den levendigen indruk komt.

Zoo, waar hij in stijgende geloofsontroering het uit genade alleen stelt tegenover de zieleverleidende leer der goede werken. De ironie raakt hier zoozeer op den achtergrond, dat ze bijna verdwijnt. Maar de draad breekt niet: de apologeet van Rome geeft slechts in redenaarsovermoed den kettters hun volle gerechtigheid. Even pauze, en met een forschen greep hervat hij zijn taak; hij veinst schrik, maar met een reeks oratorische vragen leidt hij het vaste besluit in: „O neen, neen, wij willen ons dit in eeuwigheyt niet laten wijsmaken, dat de Schrift alsulcx soude leeren”. En het bonte spel van argumenten gaat weer voort.

Heel dit hoofdstuk geeft een uitstekend staal van doel, methode, stijl en taal van het boek ⁶¹).

In zes stukken heeft Marnix den Byencorf verdeeld, daarbij de zes questiën van Hervet op den voet volgend, alleen op een enkele plaats het onderwerp aanvullend.

Het begin stelt den eisch, te gelooven, wat de kerk gelooft, die naar willekeur decreteert, en haar leer van overal samenleest: de Byencorf! ⁶²) De kettters hebben dus altijd ongelijk; ze te examineeren en condemneeren, is een kleine kunst; een proeve gaat er bij. Eén argument laat nooit in den steek: het *argumentum a fasciculis*, van den mutsaerden: „men salder

4-dvel

te
hoor← vrouwe dan
weg

indeling

→ zie hoort
(kibel)

het argument

het vyer insteken ende verbranden d' eenen hoop met den anderen. Ende dan waer het al uyt ghedisputeert!"

Màar — het tweede stuk — met de Schrift is ook alles, dèsnoods, te bewijzen, mits men de verschillende methoden van uitlegging maar vast heeft. Wie het niet gelooft, wordt „tot asschen ende polver verbrand”.

Het derde stuk behandelt de Sacramenten, het vierde de beelden-, heiligen-, hostie-vereering. Het vijfde het wereldsche leven der „Hugenose ende Lutheranen”: van vasten, bidden, abstinentie hebben zij een doodelijken afkeer; hun penitentie is al te gemakkelijk. En het laatste: de walgelijke domheid en boosheid hunner predikanten.

Is het wonder, dat Marnix er aan toevoegt: „ende de Heyligheyt des Paus ende der Papen?” Hervet kaatste en moest den bal verwachten! ⁶³⁾

aanhangsel
Een aanhangsel geeft een „Beschrijvinghe der byen, des honichs ende honichraets ende alle datter toebehoort.” Dit heeft veel meer den voor ons gewonen satire-vorm: een doorlopende beschrijving of vertelling, waarvan men de bijtende toepassing zelf heeft te maken; als Swift's Tale of a tub of Vondel's Palamedes.

De Byencorf zelf heeft meer van Erasmus' Laus Stultitiae, de Epistolae obscurorum virorum en de 16^e E.-sche Duitsche satiren. Maar in beide groepen heerscht nog velerlei onderscheid, dat, zoover mij bekend is, nooit systematisch werd onderzocht. ⁶⁴⁾ Dat geeft evenwel niet het recht, de manier des eenen als maatstaf aan te leggen bij den ander; zooals men vaak schijnt te willen doen ten opzichte van Marnix' werk.

jeen vertes zelf beherenig
Van gemis aan zelfbeheersching of uit zijn rol vallen — het bekende verwijt — ⁶⁵⁾ is geen sprake; van begin tot eind spreekt Marnix' ernst zich onmiskienbaar, opzettelijk uit, al is er een ironisch hoofdmotief, dat door het heele werk loopt, het antwoord op Hervet's pochen; de vele bewijzen, die deze nog achterhield, geeft Marnix nu met volle maat. Telkens wordt daarbij de verbluffende zekerheid, waarmee Hervet zijn schijnbewijzen aanvoert, met overdrijving nagebootst en geparodieerd.

Wie over eentonigheid klaagt, ⁶⁶⁾ was niet van zins of bij machte, zich in leven en gevoelens van den auteur te verplaatsen,

door te weinig historischen zin of uit afkeer van den godsdienstigen inhoud.

Slag op slag worden wij verrast door woord, uitdrukking, spreuk, gedachtenwending; door overgangen van stijl en stemming. Een ernstig bewijs struikelt over een enkel, als zonder erg ontvallen, familiaar woord. Een spottend betoog sluit plotseling af met een diep ernstige waarschuwing.

Het innig medelijden met de vervolgden klinkt ons toe uit het als refrein terugkeerende: „men salse aen een staeck verbranden”.

Zelfs in het getrouw volgen van Hervet's zes punten brengt hij aardige afwisseling: „Het vijfde stuck, daer in gehandelt wordt, dat de ketters anders niet en soecken dan vleeschelijke vrijheyte ende haten alle ghebeden, vasten ende abtinentiën. Dat eerste Capittel. Aldaer gehandelt wordt dat men wel lieghen mag, ende de ketters valschelijck beschuldigen tot goede intentie. ⁶⁷⁾

De vele theologische stof wordt onderbroken en verlevendigd door kluchtige uitvallen tegen Hervet en de Lovensche klerken, met hunne Liripipia om den hals, en het hoofd omwonden „met lappen ende leuren, soo wanneer sy in de lucht comen, op dat het niet in stucken en springhe” ⁶⁸⁾ van de wijsheid!

Dan weer moet het monnikslatijn het ontgelden en hun verachting van Grieksch en Hebreeuwsch. ⁶⁹⁾

Hervet krijgt een goeden raad tot besluit: hij moet, liever dan naar Genève om te disputeeren, naar Rome gaan; „desen fijnen boeck, dien hij ghemaect heeft, sal hem moghen dienen tot een goede recomandatibrief om ergens aen een Bisschops-mijter ofte Cardinaelshoet te gheraken”. ⁷⁰⁾

Opsommingen van substantieven, adjectieven, werkwoorden; rhetorische vragen; bitse snauwen en vergoelijkende woorden; meewarig hulpvertoon en snijdend sarcasme; zinnen van Cicero-niaansche lengte, evenwichtigheid en klaarheid; andere die doen denken aan Hooft's Taciteisch proza — alle stijlmiddelen dienen hem; maar steeds hoedt hij zich voor overdrijving, die hinderlijke „manier” wordt, in zijn tijd zooveel voorkomend en in zijn latere, Fransche werk *niet* vermeden.

De rijkdom van beelden en spreekwijzen is buitengewoon.

2 Marnix' Myencorf.

Liefde taal
 Al had Marnix het nooit elders gezegd of getoond, zijn liefde voor onze taal blijkt hier klaar. Hoe komt hij aan zulk een kennis van de levende volkstaal?

De Duitschers hebben van vele hunner schrijvers beeldspraak en verder taalgebruik zorgvuldig onderzocht. Bij ons is daarmee nog zelfs geen begin gemaakt. De Byencorf zou voor zulke studie dankbare stof zijn; om den rijkdom, om het persoonlijke karakter, en ook, om het gebruik, dat aanstonds van de uitkomsten zou te maken zijn, tot het bepalen van Marnix' vele anonyme werk. Thans is het vaak een toeschrijven en ontzeggen zonder genoeg houvast. ⁷¹⁾

Geen terrein, of het leverde stof voor vergelijkingen; vaak worden ze pakkend gemaakt door alliteratie of anderen bij het volk geliefden vorm.

Tientallen van bedrijven: landbouw, veeteelt, weven en spinnen, timmerman en schoorsteenveger, keuken en vleeschhal, scheepvaart en visscherij, apotheker en kwakzalver; volksvreugd in kamerspel, bruiloft, vastenavond en processie; volkslectuur en sprookjes (Heemskinderen en Rootcousken); het kinderleven met zijn poppen en spelletjes; alles kan dienen. Welk een geestige kijk op het dierenleven: een hond, die „onnooselijk” zit te kijken naar een zieke koe. ⁷²⁾

Zelfs het volksvernuft in het vinden van nieuwe uitingen van verbazing, het aangeven van een onmogelijkheid, het gebruik van grillige euphemismen, waardeert en weerspiegelt hij. Liefhebbers van folklore en volkstaal, als Verdam, willen geen kwaad van den Byencorf hooren. ⁷³⁾ Voor Stoett's Spreekwoordenboek en het Woordenboek der Nederlandsche Taal was hij een onuitputtelijke schat. Maar ook voor de taalgeschiedenis is het werk van groot belang; in Marnix' tijd nog begint de verplaatsing van het zwaartepunt onzer taal van Zuid naar Noord, en de langzame verdringing van het Vlaamsch-Brabantsch door het Hollandsch als literaire en beschaafde taal. A priori is aan te nemen, dat we hier de Zuidnederlandsche schrijftaal met veel Brabantsche bijzonderheden ook uit de spreektaal zullen hebben; van groote beteekenis kon dit boek dus zijn als uitgangspunt voor de behandeling der 16^e-eeuwsche taalgeschiedenis. Het is daarvoor nog veel te weinig bestudeerd. Trouwens, de 16^e eeuw,

als overgangstijd zoo gewichtig, begon pas laat de aandacht der taalgeleerden te trekken. ⁷⁴⁾

III.

Een der voornaamste vragen in de literatuurgeschiedenis betreft altijd de oorspronkelijkheid. Vooral wij Nederlanders zien scherp toe; meermalen werd vreemde oorsprong verondersteld, zoolang het tegendeel niet bewezen scheen. Er is ook zoo veel vreemde invloed op onze letteren. Reeds Willem de Clercq schreef er een mooi boek over.

In ouden tijd vooral — hier en elders — nam men zijn goed, waar men het vond. De hoofdvraag is dan maar: Wat maaekten zij er van? Evenwel blijft de kennis van bronnen en voorbeelden onmisbaar voor inzicht in den ontwikkelingsgang der kunst.

Voor den Byencorf lag de vraag al zeer voor de hand: reeds in 1599 had de Jezuiet David beweerd: „Het is een oprecht rapsodium, ende ghespuys, van alle lasteringhen ende ghecker-nijen bij een geschrap: uit Rablaix . . . Erasmus . . . Machia-velle . . . Lucianus . . . Ende oock, oft meest, wt de Franchoyse Apologie van Herri Estienne pour Herodote. Ende soo voorts wt alle eerloose, herseloose ende goddeloose schrijvers . . . ende voor het archste wt de allerbooste kettersche vijanden Godts ende zijnder H. Kercke. . . . Ende dat ghijt wt sulcke voornoemde ghesellen ghenomen, ontleent ende *van langher handt* vergadert hebt, dat betuyghen de stucken, den stijl ende deselve woorden, van alle welcke men bijna elck het zijne soude connen aenwijsen waert dattet noot dede: soo ghij best weet, die U *van joncks* in sulcke vromhe schrijveren zeer geoeffent hebt: getuyghen deghene, die met U in Loven ghestudeert hebben”. ⁷⁵⁾

Het is meer geciteerd, maar nooit ten volle gebruikt, en soms verkeerd samengetrokken. Twee dingen wil ik dadelijk constateeren: dat David zichzelf tegenspreekt: de Apologie pour Herodote verscheen 1566, op 't eind van 't jaar; ⁷⁶⁾ *van langher handt* kan Marnix het dus niet *meest* daaruit bijeengeschrap hebben, laat staan zich daarin al in 1554 te Leuven geoeffend. ⁷⁷⁾

En, dat David ook als bronnen noemt „de allerbooste vijanden Godts”.

Een ander gegeven vond men bij *De Thou*, die afkeurde, dat Marnix „avoit mis la religion en rabelaiserie”. ⁷⁸⁾ Maar waarschijnlijk doelt De Thou op het Tableau, dat inderdaad veel van Rabelais' stijl vertoont.

Kalff vond in de *Laus Stultitiae* en *Il Principe* niets; bij Rabelais en Estienne even zoo goed als niets. ⁷⁹⁾ Mijn eigen onderzoek leverde mij een niet onaanzienlijk getal spreekwijzen, uitdrukkingen en verzen bij Rabelais, net zoo in den Byencorf voorkomend; ⁸⁰⁾ geen enkele bewijst alléén iets, maar alle samen doen mij vermoeden, dat het herinneringen uit vroegere lectuur van Rabelais zijn. 't Is echter ook mogelijk, dat het deels gemeengoed was vóór of dóór Rabelais — hij was zeer populair — deels door beiden uit zelfde bronnen werd verkregen.

Met de *Apologie pour Herodote* bestaan evenzoo verscheidene punten van gelijkenis; ten deele bekende thema's, als de heiligen ieder met hun speciaal gebied, en schriftbewijzen voor beeldenvereering. ⁸¹⁾ Anderzijds ook éenige gelijkenis met zulke verschillen, dat het *tegen* afhankelijkheid spreekt. ⁸²⁾ Ten slotte blijft alleen over een niet letterlijke, maar zeer sterke overeenkomst van een heele bladzijde: „diepe questiën, daer onze Magistri nostri te Loven hare baccalaurisen, licentiaten ende doctores over maken” ⁸³⁾ 't Waarschijnlijkst komt mij voor, dat beiden uit eenzelfde boek ontleenden. Juist hier verwijst Estienne naar de *Cautelae Missae*. Hij kan het Katholieke origineel, maar evengoed de gecommeterieerde uitgave van Viret bedoelen. ⁸⁴⁾

David wees op de allerbooste vijanden der H. Kercke. Wie zouden dat anders zijn dan Calvijn, Beza, Viret; de leeraren van Genève? Ik vermoed, dat hij hier eenigszins gelijk heeft. Het is ook eer te veronderstellen, dat Marnix zonder schroom zal hebben ontleend aan zijn leermeesters en geestverwanten, dan aan den man, van wien Calvijn in zijn *De Scandalis* schreef „qu' il se mettoit à l'égal des chiens et des porcs quant à la vie de l'âme, après avoir goûté à l'Évangile” ⁸⁵⁾ — of aan Estienne, die om zijn *Apologie*, een eindelooze aaneenrijging van verhalen van vaak bedenkelijk allooi, te Genève gestraft werd, ondanks de ethische of religieuze vlag, die hij in zijn boek af en toe opstak.

Noch Beza's satirische werken, noch Viret's *Disputations chrétiennes* heb ik kunnen gebruiken. ⁸⁶⁾ Van Viret alleen een Nederlandsche vertaling in 1568 te Londen uitgegeven: *Die Cautelen van der Misse*. Inhoud, schrijffrant, uitdrukkingen van dit kleine boekje doen telkens aan den Byencorf denken. ⁸⁷⁾ Evenzoo *De sack met die stucken voor den Paus* van 1569 bij den zelfde uitgever ⁸⁸⁾.

Calvijn's *Traité des reliques* is zeker gebruikt, maar met weglating en toevoeging. ⁸⁹⁾ Ook in polemieken van Beza klinken zelfde tonen. ⁹⁰⁾

In deze richting zal men dus moeten zoeken.

Met de mededeeling van David hangt nog een andere kwestie samen; de verhouding van den *Byencorf* en het *Tableau des Differends de la Religion*, de zeer uitgebreide Fransche bewerking ervan.

Een geheel ongemotiveerde gissing van Paul Alberdingk Thijm, ⁹¹⁾ werd door Toorenenbergen gewijzigd overgenomen, en door hem en anderen, meenden zij, bewezen: ⁹²⁾ Marnix zou eerst het *Tableau* hebben geschreven (Thijm vermoedde: kant en klaar uit Genève meegebracht.) De Byencorf was dan een uittreksel. En het *uitgegeven* *Tableau* een uitbreiding van het oorspronkelijke. De bewijzen houden echter geen steek. Alles pleit voor een eenvoudiger gang van zaken; nauwgezette vergelijking van beide werken brengt mij tot de slotsom, dat Marnix reeds vóór 1572 een Fransche vertaling heeft gemaakt met eenige kleine toevoegingen; ⁹³⁾ deze is — om welke reden dan ook — blijven liggen, tot hij een twintig jaar later een uitvoerige en radicale omwerking begon; deze kwam voor drie kwart klaar; de rest is van de eerste Fransche vertaling. De na Marnix' dood uitgegeven, ietwat uitgebreide Byencorf is niet naar het *Tableau*, als de uitgever beweerde, maar eer naar de oude vertaling vermeerderd. ⁹⁴⁾

Het *Tableau* moge dogmatisch vollediger zijn en beter aan de eischen des tijds voldoen — de Contra-Reformatie had intusschen zooveel polemieken gebracht ⁹⁵⁾ — uit literair oogpunt staat het ver achter bij het oorspronkelijke Nederlandsche werk. Reeds in de voorrede lijdt het aan tweeslachtigheid; ⁹⁶⁾ de

evenredigheid der deelen is verbroken; ⁹⁷⁾ stijl en taal zijn gemanieerd. ⁹⁸⁾ Hier heeft Marnix kunstwerk naar Fransche mode willen geven, daar gaf hij zijn natuurlijken, rijken aanleg den vrijen loop.

IV.

Hoe werd het boek ontvangen?

Een zeldzame populariteit verkreeg het aanstonds. Van uit Emden werden in enkele jaren drie uitgaven door ons land verspreid, ondanks scherp toezicht. Tot 1761 telt men minstens 23 drukken. ⁹⁹⁾ Ook in het buitenland — voor sommigen thans zoo'n belangrijk criterium — vond het grooten bijval. ¹⁰⁰⁾ In het Duitsch werd het vier maal vertaald; de bewerking van Fischart alleen beleefde elf edities en hield diens naam nog in eere, toen zijn oorspronkelijk werk al achter de bank lag. ¹⁰¹⁾ In het Engelsch zijn tot nu toe vier uitgaven geconstateerd, de eerste van 1578 met een opdracht aan Philip Sidney. ¹⁰²⁾ Het Tableau had vijf uitgaven vlak na elkaar, en werd nog weer vertaald in het Nederlandsch en Hoogduitsch.

Welk een invloed moet zoo'n boek hebben gehad, ook op de taal!

Er werden ook bezwaren gehoord.

Van Roomsche zijde, natuurlijk. Confutaties werden beproefd; Katholieke tegenhangers gemaakt. ¹⁰³⁾ David vertelt dat een ijverig Katholiek heer uit Gent in 1579 vergeefs trachtte met Marnix een twistgesprek er over te houden. Ook zou Marnix voor vrienden in Brussel zich er over geschaamd hebben. ¹⁰⁴⁾ Dat geloofsgenooten bezwaar hebben gemaakt, zou men ook opmaken uit het voorbericht van het Tableau, dat een verdediging inhoudt. Wij weten, dat Daniël Hensius de satire ongepast vond; een vreemd oordeel uit dien mond. ¹⁰⁵⁾

Scaliger prees het daarentegen. ¹⁰⁶⁾ Huygens ook:

Gods krijghsmann in het veld, te huys sijn waerheits wreker,
Sijn Deghen en sijn' Penn, bey mannelick gevelt

Op 't *Seven-bergsch versier*, en Arragonsch geweld, ¹⁰⁷⁾
zoo noemde hij hem; en vol eerbied betrad hij te West-Souburg den grond, waar deze groote man gewoond had. ¹⁰⁸⁾

Lofs. Bacchus
geweld door L2 of Chr

Merkwaardig is Voetius' verdediging in zijn *Exercitia pietatis*. Onder de Quaestiones de Risu is er een: hoe moet men beschouwen anti-Roomsche geschriften als van Viret en Marnix? Het breedvoerig antwoord herinnert in betoog en bewijs telkens aan Marnix' uitgesproken meeningen: het kon door hem zelf geschreven zijn, wat den inhoud betreft.

Tegen belachelijke meeningen en dwaze redeneeringen van hoogmoedige menschen, die de gezonde leer schaamteloos en dom aanvallen, is spot geoorloofd, en soms zeer nuttig; als de tegenstanders onverbeterlijk zijn en niet anders te raken; als zij zelf met zulke middelen strijden. Maar alleen bij de weerlegging der valsche, nooit in de uitlegging der ware leer. God zelf, de Profeten en kerkvaders hebben ironie en sarkasme gebruikt. ¹⁰⁹⁾

Bayle deelt uit een ouden schrijver ¹¹⁰⁾ mee, dat het boek velen aanleiding was om ernstig over den godsdienst na te denken, en vrucht bracht. Maar zelf heeft hij de proef niet genomen: hij noemt het „rempli de contes burlesques”, ¹¹¹⁾ alsof het de Apologie pour Herodote was.

Al ontbrak in de 18e eeuw de krachtige literaire traditie van latere tijden, Marnix' roem bleef, maar de belangstelling ging van den inhoud over op de taal. Huydecoper en Lelyveld citeeren hem voortdurend. ¹¹²⁾ En op zijn persoon: een gedenkteeken was er bijna verzezen, levensbeschrijvingen stelde men samen. ¹¹³⁾

Het begin der 19e eeuw zette dit voort, naar zijn aard. „Zuchtend”, vroeg men: „waar is 's mans standbeeld?” Bedaard zelf, vond men hem „den bedaarden handhaver van den godsdienst”. ¹¹⁴⁾ Ds. Broes, die een langdradig, maar niet onbelangrijk boek gaf in drie deelen over „*Marnix aan de hand van Willem P*” vergoelijkte de satire in het algemeen: men zegt: „het is maar scherts, zoo vindt zij te gereeder ingang”. ¹¹⁵⁾ Of Ds. Albert van Toorenenbergen dat ook dacht? Hij gaf althans den Byencorf opnieuw uit in 1844 „ten behoeve der Roomsche kerk”, een zonderlinge attentie, die weinig gewaardeerd werd. ¹¹⁶⁾ De Amsterdamsche Alberdingk Thijm deed tien jaar later van heel andere meening ten opzichte van den Byencorf blijken in zijn bekende boekje *De la littérature neerlandaise*; maar hij erkende Marnix als talentvol geleerde, dichter en prozaïst. ¹¹⁷⁾

In dat zelfde jaar 1854 sprak een vreemdeling zijn vurige bewondering uit. Een Fransch revolutionnair, Edgar Quinet, voor Napoleon III naar België uitgeweken, „ontdekte” Marnix, en „le proscrit relevait la mémoire d' un proscrit.” ¹¹⁸⁾ Het was voor hem: Willem I aan de hand van Aldegonde. Van Vloten vertaalde zijn boek en corrigeerde toen veel. ¹¹⁹⁾

Quinet's uitbundige lof voor Byencorf en Tableau gold den fellen aanval op Rome's kerk. Op zijn ijveren verscheen een herdruk van vele van Marnix' werken: het Tableau voorop. Ook van den Byencorf. In een breede Introduction générale wekte hij op tot den strijd vóór „la liberté, le dogme moderne, aujourd'hui élevé sur la croix”. En tegen de Katholieke kerk, tegen alle universeel dogma. De Fransche revolutie was te timide geweest ten opzichte van den godsdienst, mede oorzaak van haar falen, enz. ¹²⁰⁾

Marnix, „l'athlète de la vérité”, ¹²¹⁾ zou de bondgenoot zijn van dezen Voltaire in duodecimo.

De Gids betoogde uitvoerig, dat Quinet's overdrijving meer schaden dan baten moest; overigens stemde men toe: het dogmatisme bracht de schoonste goederen der menschheid in gevaar. Werkte thans de aanhang van Stahl niet voor den Dordtsch-gereformeerden staat?! ¹²²⁾

Er waren ook historici van beteren grond: Groen toonde in de *Archives* bij grooten eerbied voor Marnix beter verstand van diens geest; maar slechts in het voorbijgaan spreekt hij van den Byencorf, waarvan hij „la finesse et la verve” prijst. ¹²³⁾

En reeds in zijn *Tien jaar*, en sinds telkens weer, uitte Fruin zijn liefde en bewondering voor den schrijver en zijn werk, en oefende kritiek op veler onjuiste beoordeeling. Altijd is hij bereid Ds. Johannes van Toorenenbergen, dien onvermoeiden „Marnix-vorscher”, 30, 40 jaar lang, met zijn kennis bij te staan. ¹²⁴⁾

Door Quinet's trompetgeschal waren tegenstanders te wapen geroepen; in België vooral werd Marnix onderwerp van hevigen politieken en godsdienstigen strijd. ¹²⁵⁾

1872
Dat herhaalde zich sinds 1872, toen de herdenking van verschillende feiten onzer bevrijding van Spanje tot velerlei huldiging aanleiding was: een monument, Congres-eer, prijsvraag, levensbeschrijvingen. ¹²⁶⁾ De ergernis der Katholieken, niet

altijd genomen, maar ook gegeven, uitte zich zeer scherp in *De vroolijke historie van Marnix*, vol ongeloofelijke beweringen zonder historischen grond. De Leuvensche professor Paul Alberdingk Thijm was de vrijmoedige verteller. Egoïsme, ijdelheid, lafheid, plagiaat, verraad — ja, aan wat stond Marnix niet schuldig? Onzedelijkheid niet, gist de auteur grootmoedig. ¹²⁷) Maar dat Marnix als schrijver de meeste tijdgenooten overtrof, ook in zijn Byencorf, erkent hij zonder beding. ¹²⁸) Om echter voor het volk een uitvoerige bloemlezing uit te geven — hij doelt op Paul Fredericq ¹²⁹) — „daar hoort de hartstocht van den partijhaat toe”.

Het oordeel der beide Thijm's typeert de Roomsche houding tot op heden: erkenning van ongemeene literaire waarde, verontwaardiging over een lasterlijken inhoud. ¹³⁰)

Als getuige dient hun soms de Protestantsche criticus Busken Huet. Op zijn geniale wijze heeft deze in *Het Land van Rembrand* ¹³¹) in enkele kostelijk-geestige bladzijden een beeld van Marnix geschetst: als meest bij hem, waarheid en verdediging, onhistorische historie!

Wie zou anders wachten van den geschiedschrijver, die het elders erkende, dat „wij hebben opgehouden deze soort van mannen te begrijpen”. Bewonderen of verdragen, dat gaat nog. Maar „hen vertrouwen, dat doen wij niet verder dan onze oogen reiken”. ¹³²) Hij verontschuldigt zich, de onoogelijke herinnering van een vermaard Calvinistisch schotschrift als voor het venster te hebben gezet van een nieuw deel. ¹³³) „Scherts van een haai”, het is als meer van Huet tot cliché geworden.

Een zeer „aesthetische”, althans zeer onhistorische literatuurbeschrijver was hier aan het woord. Meer vermogen tot waardeering toonden Van Vloten, ten Brink, ook Jonckbloet! De beide laatsten komen echter met de zonderlinge bewering, dat de aanvallen op de geestelijkheid den hoofdinhoud vormen. ¹³⁴) Te Winkel stelt het boek zeer hoog, maar blijft toch aan den buitenkant. Beter wist Kalff door te dringen in den geest ervan. ¹³⁵)

De nieuwste beschrijver onzer letteren, Prinsen staat minstens zoo vreemd tegenover Marnix als Huet. Wel verklaart hij na overvloedige en zeer onjuiste kritiek, de geestigheid te kunnen

navoelen. Maar ik geloof, dat hij zich vergist. Van geen standpunt zal Marnix moeilijker zijn te waardeeren dan van het zijne. Rabelais, zegt hij zelf, is hem liever. Dien hij elders noemt: den vrijdenker, met zijn luidruchtig schaterende natuuraanbidding, voor wien de nuchtere Hollanders zijn teruggeschrokken. ¹³⁶⁾ Bij wien, naar Lanson „l'obscénité est énorme; toute l'animalité s'y peint". ¹³⁷⁾ De antipode van Marnix!

De letterkundige waardeering blijkt niet los van beginselen van schrijver en beschrijver, aesthetisch, historisch, religieus. Naarmate die uiteenloopen, zal het oordeel verschillen, minder of meer, naar de inhoud belangwekkender is. En de juiste waardeering zal — ceteris paribus — het lichtst vallen aan wie het naast staan aan des kunstenaars geestelijke zijn.

Groote mannen en hun geestelijke nazaten hebben rechten op elkaar.

Moet Marnix' Byencorf dan weer een volksboek worden? En een wapen tegen Rome? Noch het een noch het ander. Die van zijn religie zijn, strijden anders in een anderen tijd. En „het volk" staat in de 20ste eeuw te ver af van de 16de.

Maar onverminderd blijve de eerbied en ruimer worde de belangstelling voor het schoone werk, gewrocht voor Nederlands taal en letteren, door den man, die — een exempel — van jongs af, onderworpen aan het Woord, vaststaand in het geloof, alle gaven stelde in den dienst van zijn Volk en zijn God!

Ik heb gezegd.

AANTEEKENINGEN.

AANTEEKENINGEN.

- 1) De moeilijkheid om sommige zeldzame geschriften, noodig tot nadere bewijsvoering of meerdere toelichting, te verkrijgen, vertraagde de uitgave dezer „openbare les”. Op het nog ontbrekende langer te wachten, gaat echter niet aan.
- 2) L. Bidloo, *Panpoëticon Batavum* onder uytbreiding en aanmerkingen over de Hollandsche rijmkunst geopendt. Amst. 1720. Daarnaast bibliographische werken als Foppens, *Bibliotheca Belgica*, en Paquot, *Mémoires pour servir à l' hist. litt. des XVII Provinces*. Een Leidsch dichtgenootschap bracht een beraamde verzameling van dichterbiographieën niet verder dan het eerste deel. In de correspondentie van Van Goens en Van Lelyveld vindt men klachten over het ontbreken, en plannen tot het schrijven van een *Historia litteraria* (Brieven aan R.M. van Goens I, 197, 306, 308).

In 1808 en 1810 verschijnen de twee deelen der: *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde*, door Jeronimo de Vries, eersten stadsklerk ter secretary van Amsterdam, als antwoord op een prijsvraag naar vorderingen en verachtering der Nederduitsche dichtkunde.
- 3) Van Kampen behandelde de Hollandsche Letterkunde en Wetenschap in Eichhorn's *Geschiede der Literatur* (1812) en breidde dit uit tot zijn *Beknopte Geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* (1821—'26).
- 4) Om deze als om vele andere tekortkomingen werd J. reeds

door Van Vloten heftig, maar juist becriteerd in diens „Jonckbloet's zoogenaamde Geschiedenis”. 'n Bijzonder recht daartoe ontleende v. V. wel aan zijn zeer verdienstelijke Proza-bloemlezingen en zijn Beknopte Geschiedenis der N. L.

- 5) Gesch. der Ned. Letterk. I³, 2. Het betreft daar alleen het proza, maar in het onmiddellijk volgende blijkt J. deze woorden even goed voor den gebonden stijl toepasselijk te achten.
- 6) Jonckbloet's zoogen. Gesch. 54.
- 7) Vgl. Te Winkel's Inleiding in Ontwikkelingsgang I en Prinsen's kritiek op Kalff en Te Winkel in Gids 1913, II.
- 8) Welk een onevenredig groote plaats beslaat in onze literatuur-geschiedbeschrijving het tooneel! Jonckbloet gaat alle perken te buiten, schoon hij ten besluite erkennen moet, dat het met kunst nog weinig heeft uit te staan: geen verheffing, geen veredeling, eer tot lager peil gezonken. (VI³, 330). Hij ziet weinig licht in de kwestie, hoe te komen tot een verheffend tooneel, dat eerst door het nog onverheven publiek zou moeten worden opgeheven. Te Winkel's lijvige deel over de 18^e Eeuw is voor minstens de helft aan tooneel en tooneelpoezie gewijd. Nam het werkelijk zoo'n plaats in de 18^e Eeuw in?
Over Calvinisme en kunst slechts een enkel citaat. Wirth, Der Untergang des Ndl. Volksliedes, S. 181: „Ein totes, verrohtes Volk, das ist die kulturelle Errungenschaft des Calvinismus.” Knuttel, die het citeert, Gids 1912, I, 80 vindt er veel waars in.
- 9) Posthumus Meyes, Kuyper, Toorenenbergen, Tjalma, Bronsveld, Bavinck. Ons Tijdschrift. Postmus.
- 10) Dat daarbij naar de andere zijde gezondigd wordt, wijst Kalff aan in Gids 1908, I: Roomsche Vondel-studie. Die eenzijdige Katholieke voorliefde doet F. Erens bij een „Roomsche Keur” zelfs besluiten, „dat het Katholicisme in ons land grootere dichters heeft voortgebracht dan het Protestantisme”. (N. Gids Aug. 1918.)
- 11) vgl. o.a. Verwey, Gedichten van Jonker Jan van der Noot, Voorrede. Dezelfde, Stille Toernooien 20, 25. Van Deysse, Nieuw Holland en Over Literatuur in eersten bundel Opstellen. Prinsen, in Gids 1913, II en in Handboek, hoofdst. Renaissance en Humanisme, en het gedeelte over de Tachtigers.

Kosmopolitisch is de leus. En een vergelijking met onze schilders regel. Dat deze wel zwaar mank gaat, is echter niet moeilijk in te zien.

Over buitenlandsche erkenning als criterium trof mij een uiting van K. Voszler in de bespreking van de studie eener Italiaansche: Schlegel und die italienische Literatur. „Sie kann sich nicht losmachen von jener leidigen, seit jahren grassierenden Betrachtungsweise, der es darauf ankommt, die Eroberungen, Anerkennungen und Wertschätzungen zu verzeichnen, die eine nationale Literatur sich im Ausland erringt”. (Herrigs Archiv, 137, 99.)

12) De schelle moderne staande termen, altijd weer aan, zijn zeker niet minder hinderlijk dan de veroordeelde kleurlooze stempels van vroeger. Zij bederven mij vaak de lectuur van Prinsen's werk. Vgl. zijn eigen uiting in Gids, 1913, II, 518.

13) door Verwey, Vermeylen, Prinsen, Jacobsen.

14) Meermaien is de onmogelijkheid van Marnix' auteurschap betoogd, o.a. door Postmus maar weinig overtuigend. Heel zonderling is Enschedé's, bewijsvoering in het Tijdschr. voor Noord.-Ned. Muziekgesch. VII 22, vlg. (door Toorenenbergen, in Marn. Anon. afdoende weerlegd. Ook door E. T. Kuiper in Taal en Letteren XII, 107 vlg.) Wat Tjalma, Ph. v. Marnix, 10 vlg. en Oosterhof, La Vie littéraire de M. de St. Aldegonde, 29 aanvoeren, vóór M. als auteur, lijkt mij juist. Op enkele dingen wil ik nog wijzen: 1. Al was M. niet bij Oranje's leger in Limburg — waarom is dat noodig? — hij was terdege betrokken bij de onderneming van W. en Lodewijk. (Archives de la M. d' O.-N. III 257, 277). 2. Goede jambische verzen, als van het W., konden in dien tijd maar heel weinigen schrijven; niemand beter dan Marnix, getuige zijn Psalmen, waarmede hij in of omtrent dezen tijd reeds bezig was (zie Voorbericht der eerste uitgave, 1580, van Bonaventura Vulcanius). 3. De eenige tijdgenoot-getuige, Jac. Verheyden, die gelijktijdig met M'. zoon te Leiden studeerde, mag niet zonder goeden grond ongeloofwaardig verklaard worden. 4. Dat er niet meerdere getuigenissen zijn, is niet zoo wonderlijk: geen letterkundige geschiedbeschrijving hield toen zulke feiten vast. En wat vraagt het volk naar den dichter van zijn liederen, ook nu nog? Ook

wemelt het in 16^e en 17^e eeuw van anonyme liederen. Ondanks de renaissance was men nog niet algemeen zoo naijverig op de minste aanspraken op literairen roem. 5. Bij den ondergang van de Armada vraagt Ds. De Dieu Marnix een gedicht daarover; hij vindt hem dus den aangewezen man daarvoor. (Tijdschr. Maatsch. Letterk. 33, 149). 6. Dat God wordt aangesproken in het W. met ghij en U, behoeft geen bezwaar te zijn: indien Marnix reeds toén zoo sterk hierop zou hebben gestaan als bij zijn Psalmenuitgave, zou een oorspronkelijk du, dy toch spoedig in den volksmond veranderd zijn, als de gewoonte van die aanspreking niet meer heerschte. Ook lijkt het mij niet geheel onmogelijk, dat Marnix een concessie deed om het gereeder ingang te doen vinden. In zijn proza zijn eigenaardige verschillen op te merken in de aanspreekvormen voor het enkelvoud. *Tu, te, tibi, tuus*, vertaalt hij steeds: du, dy, dyn (Bc. ed. Willems I 40, 283, II 123, 157. Geschr. ed. Toorenenbergen I 30, II 54, 57; II 29 = hd. *du*?) Tot Sonnius gebruikt hij UE. en Uw (opdracht Byencorf), maar tot den lezer: du, dy, dyn (Bc. II 167, 168, 199). Aan zijn goeden vriend Pieter Carpentier, ouderling te Londen: ghy, U, U Lieve, Uw (Toorenenb. I 139, 157, 158, 159, 160 enz.) Ook laat hij dien tot zich, Marnix, zeggen: hebt ghy (To. I 170). En in Bc. en Van den beelden afgheworpen staat tegenover *du* van vertaling of tot lezer *U*, waar uit de volkstaal wordt geciteerd (Bc. I 245, 319; To. I 22).

7. Het gedicht zelf doet liefst een dichter veronderstellen van adel, historisch, militair, theologisch op de hoogte. En welk gemeen soldaat zou een strophe gebouwd hebben als de vijfde?

8. Ten slotte: in meer dan een geschrift van Marnix vindt men merkwaardige overeenkomsten met het W. In zijn Marnixiana Anonyma wees Toorenenbergen reeds enkele parallellen aan in de Opdracht der Psalmen, maar niet alle. De Vraye Narration (1566. To. I 37 v.) heeft ook reeds dezelfde gedachten, afgezien van verschil van tijd: het vertrouwen op God, die altijd verlossen kan (125, 127), en „manifester nostre Justice” (133) — ook het W. *houdt moed* — de onderwerping aan Zijn wil (121, vgl. Soo het den wil des Heeren, enz.), de eerbied en gehoorzaamheid jegens den koning (38, 86, 132. vgl. vooral 131 met laatste strophe). Booze raadgevers des konings zijn de

vijanden (52, 57, 119, 133 e.e. Vgl. Van al die my beswaren, enz.); maar „Godt, der Hoochster Majesteyt”, moet men meer gehoorzamen (72, 81, 82 vooral, 131, 132). Diep medelijden met de Nederlanden (64, 93 128) en de bewoners: de armen (80, 125), nu verstrooid (93), wier Herder echter God zelf is (125). Eendrachtig hadden ze openlijk hun geloof beleden, bereid „d'endurer une briefue mort, et passer à la vie éternelle” (70), vgl. de voorlaatste strophe.

Ook in Responce d' un bon Patriot (Marn. Anon. 36 v.) vindt men enkele gelijke trekken; bl. 47—48 lijkt een paraphrase van: Lijf en goedt altesamen, enz.

Maar voorzichtigheid is hier geboden: ook in de Geuzenliederen zijn telkens uitingen als in het W.; Blok, geleid door een aantekening van Fruin, wijst op een pamflet van Saravia, waarin veel aan het W. herinnert. (Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudh. 4^e R. VIII 443 vlg.) Merkwaardig is toch wel de gelijkenis in den brief van Oranje aan Christoffel van Württemberg e.a., om ondersteuning (Archives III 292 vlg.). Oranje's leuze in het vaandel en motto der *Waerschouwinge aende inghesetenen ende ondersaten vanden Nederlanden*: pro lege, rege et grege (Arch. III 291 en Knuttel, No. 168) is geheel naar Marnix' hart.

Hoeveel subjectiefs er is in de al- of niet-toeschrijving van het W. aan Marnix, blijkt uit vergelijking van enkele uitspraken: „Het W. is Marnix volstrekt onwaardig: het is zonder gedachte, zonder uitdrukking”, meent Fruin (in brief aan Toorenenbergen, Marnix. Anon. 19). Dit in 1877. In 1898 echter noemt hij het „kunsteloos, maar aangrijpend” (Postmus, Het Wilhelmus 101). — „Als dichter is hij (Saravia) niet bekend, maar het W. staat als dichtwerk niet zoo hoog, dat hij het niet had kunnen schrijven”. (Blok. Bijdr. 4^e R. VIII, 447). — „Een dergelijk innig, teeder, kinderlijk lied *kan* niet van zijne hand zijn”. (Postmus, Het Wilhelmus 91). Daartegenover houden Toorenenbergen, Kalf, Te Winkel, en vele anderen, met zekerheid of bij voorkeur Marnix voor den dichter. Vreemd doen de besprekingen aan op het Taal- en Letterk. Congres 1908 (Handd. 151-163).

- 15) Zou een onbevooroordeelde vergelijking van Marnix' Psalmen met de opgehemelde lyriek van Van der Noot aan de eerste niet

den prijs moeten toekennen? Het is vertaling. Maar heeft Van der Noot veel oorspronkelijks? In heerschappij van taal, vorm en klank komt Marnix mij verre de meerdere voor. Ook Prinsen prijst ze, zij het in het voorbijgaan (Handboek 197, 204, Oud-Holland 1910, 137). Maar Heyting vond geen enkele *heele* psalm zijn sanctie waardig (Handd. Congres 1908, 162). En Postmus gaf op hoog gezag aan Datheen den voorrang (Het Wilhelmus 91).

- 16) De feiten ontleen ik aan de uitvoerige biographie door A. Elkan, waarvan nog alleen het eerste deel is verschenen (Leipzig 1910). Zijn minutieus onderzoek bracht heel wat nieuws, maar hij ontkomt niet altijd aan het gevaar, uit zijn vondsten te veel te willen afleiden: inzake het canonicaat van Marnix en zijn overgang tot het Protestantisme (S. 47) zie ik nog andere mogelijkheden dan E.'s gewrongen verklaring; ik stel daarom Philips' vertrek drie maanden na dat van Johan, zooals de bron vermeldt. Dat canonicaat lijkt mij veel te zwaarwichtig opgevat, vgl. S. 91—92. Werd Marnix ooit renegaat gescholden? Dat zou toch onvermijdelijk gebeurd zijn, als zulke prebenden zoo sterk nog het geestelijk ambt vereischt en ondersteld hadden. — Villegaignon (S. 85) haalt Marnix eenvoudig aan, omdat Hervet hem ten tooneele gevoerd had. — Soms vergist E. zich ook, als S. 48, waar hij Corresp. et Mél. p. 230 geheel verkeerd vertaalt: Jan verwijt Philips niet te weinig, maar te veel strengheid tegen zichzelf inzake dans. Vgl. Byencorf II 87 en Rat. instit. juv. 101, 103). Zie ook afz. uitgave van dien brief in vertaling, Dordrecht 1649 (Bibl. Remonstr. Gem. Amsterdam). — Dat Marnix Milaan en ook Rome bezocht, blijkt uit Tableau II 392—393 (vgl. Elkan 68—69).
- 17) Corresp. et Mél. 114.
- 18) Corresp. et Mél. 436.
- 19) Elkan 129—136.
- 20) Corresp. et Mel. 112—113. Ook Hessels. Eccl. Lond.-Bat. Arch. II. No. 52. E. vertaalt, denk ik, deze plaats verkeerd (S. 111): „spero me cum ea (i. e. matertera mea Walwijk) suscepturum *eam* profectionem quam institueram, tum quod nihil queat esse jucundius quam in Ecclesiarum consuetudine [omgang] me agere, tum etiam quod permulti homines improbi,

qui non leve periculum *absenti mihi* creare conati sunt, nomine [uit hoofde] *illius* quam ad vos *institueram* profectionis, *eam* paene necessitatem imposuerunt". Er is dus sprake van een reeds gedanen en van een voorgenomen tocht. Zoo is ook de kennis aan Delaenus goed verklaarbaar, en heeft „mihi absentii" beteekenis gekregen.

21) Th. Juste, Vie de M. de S. Aldegonde, 237 vlg. Voor zijn vrouw is die beschuldiging het uitvoerigst: d'avoir fréquenté les réprouvées presches des sectaires calvinistes, tant à chariot que à pied, mesmes esté en divers conventicles tenues tant en la maison d' ung Anthoine Bachelier qu' en la sienne propre, où se sont faictes presches et exhortations par leurs ministres, avec lesquelz elle a conversé familièrement et les traicté à sa table, au grand scandale des bons catholiques.

15 Nov. 1566 schrijft B. Vogelsanck aan Lodewijk v. N. over zijn pogingen, in opdracht van Oranje, Calvinisten en Lutheranen in Breda te verzoenen. Een samenkomst met de ouderlingen werd gehouden ten huize van Aldegonde. (Archives II, 473 vlg.)

22) Toorenenbergen I, 29: alleenlijck door eenen onbedwonghen ende vyerighen ijver alle menschen te kennen te geven, hoe hertelijck dat hun leet was alle die afgoderije, die sy soo menighe jaren met groote lasteringhe ende verachtinghe des naems Gods ghedreven hadden (vgl. Groen, in Archives II, 221).

In de Vraye Narration (1567) o.a.: (le Seigneur) „en ce temps execute aussi bien souuent ses jugemens, en poussant ceus qu' il luy plaist par son Esprit à faire choses extraordinaires". Het is gemakkelijk in te zien, „que tout a esté conduit et executé par une vertu extraordinaire de Dieu, à laquelle les hommes n'ont peu resister". (Toorenenb. I 109). God werkte hier als eertijds door Gideon of Elia (111).

23) Ecris politiques et historiques, 80.

24) Toorenenb. I, 125—128.

25) Archives III, 257, 277.

26) Toorenenb. III, 209.

27) Corresp. et Mél. 228. Ipse Princeps, cum ad se venissem, per aliquot annos omnibus meis telis hoc unum tamquam Ajacis objecit clypeum (scil. quod metuat novum jurisdicti-

- onis Ecclesiasticae jugum atque Imperium). Vgl. ook 230.
- 28) Marnix aan Leoninus: Dum enim tuis illis formulis, quid dico formulis? immo oraculis, neminem laedere, honeste vivere, aliisque tanquam scopulis inhaerescis, videris mihi Apostolorum omnium ac Prophetarum laborem omnem prope inanem ducere. Sel. Epist. Belg. Cent. 2 p. 724 gecit. Archives III, 413.
- 29) Toorenenbergen in Oud-Holland 1893, 149 vlg.
- 30) Uitgegeven in Corresp. et Mél. 17 vlg. met Fransche vertaling. Een Nederl. vertaling verscheen in Versluys' Paedag. Bibl. (XI, 1881). O.a. 43: Veniamus itaque ad animum, in animo excolendo prima sit pietatis cura. Ad eam autem pertinet, ut serio Dei timore ac vera ejus in Christi Jesu cognitione et deinde amore virtutis ac justitiae, vitiorum autem atque injustitiae odio ab adolescentia teneri animi imbuantur.
- 31) Scaligerana, Gron. 1669, (II) 151. *Altijd*, d. w. z. sinds de verbeurdverklaring van alle goederen van Marnix en zijn vrouw.
- 32) Ofschoon het laatste hem wel zeer zwaar viel; zie zijn schoonen brief aan Roels, Toorenenb. III, 201 vlg.
- 33) Corresp. et Mél. 231 mihi, vel natura ad risum atque hilaritatem ficto, vel natione ad jocos ac festivitatem Brabantinam nato (in brief aan Ds. G. Verheyden, 1577). A. van Buchell in zijn Diarium (ed. Hist. Gen.) p. 242: „Prandebat apud Brederodiae baronem, dominum meum, Philippus Marnixius, vir de coeur dispos et allegre”. Iets verder: „dicebatur Alvearii author, in quo ingenium festivum et jucundum expressit”. Zie ook den heelen passus, door Fruin Gids 1898, IV, 383 vlg. vertaald. Hoe Fruin niettemin van een sombere figuur kan blijven spreken, is mij niet helder. Doordat een streng Calvinist, daarbij theoloog in merg en been, ook voor hem niet bestaan kon zonder de traditioneele somberheid? Of doordat hij zich eenmaal bij beschouwing van zijn portret had vastgezet in die gedachte? zie Tien Jaren¹, 280: „het koude, gesloten gelaat van Marnix”. Oosterhof, p. 91, omgekeerd: „on n'a qu' à regarder son estampe pour remarquer le trait de douceur répandu sur la figure de cet homme, et que les travers d'une vie agitée n'ont pu effacer”. Men houde de physiognomie liever uit de geschiedbeschrijving!
- Er is niets sombers of grimmigs aan M. of zijn werk. Zie ook zijn voorschriften voor matigheid, arbeid, vroolijkheid, bij

- de opvoeding (omnino danda est opera, ut perenni ac continua quadam hilaritate perfusi sint adolescentium animi). *Corr. et Mél.* 71, 103.
- 34) Zie uitg. Toorenenbergen I.
- 35) *Corresp. et Mél.* 111 vlg.
- 36) Christelycken Biecorf. Antw. 1600, in „Aen P. M. auteur des Wespen-Corfs”, enz.
- 37) P. P. M. Alberdingk Thijm; zie bl. 21 en aant. 91.
- 38) Bajus achtte daarom een Apologie van zijn antwoord noodig; cf. Toorenenbergen I, XLIX; Tjalma, 312 vlg.
- 39) Uit *Tableau en Traicté de la Sainte Cène*. Toorenenb. II, XXII.
- 40) Zoowel in zijn Psalmen als met zijn alexandrijnen. Voor stijl en woordenschat van het *Tableau* zie Oosterhof, ch. VIII en IX. Ook in den *Byencorf* vindt men wel enkele zelfde beginselen gevolgd als door de Fransche tijdgenooten.
- 41) Zie brief van Marnix aan Ds. Arn. Cornelius, 1589, uitg. door Dr. J. van der Valk in *Tijdschr. Maatsch. Letterk.* 33, 149 vlg.
- 42) „rogoque ut linguam nostram jacentem squalentemque erigere studeas”. *Ts. M^{ij}. Lk. l.l.* — „nihil minus eos in linguae vernaculae quam in latinae recto atque inculpato usu esse assuefaciendos”. — „Debet itaque lingua latina patriae, non autem patriae lingua peregrino latinorum idiomati famulari”. Enz. — De taalbegrippen moeten uit de voortdurende eigen waarneming der moedertaal worden verkregen. *Ratio inst. juv.* 33, 35, 59.
- 43) *Ratio inst. juv.* 91.
- 44) *Ts. M^{ij}. Lk.* 33, 149.
- 45) Zie Marnix' hartelijken brief aan de gemeente E., waarin hij „hooglick danckt van de liefde, vrientschap, christelicke geneghentheyt ende onverdiende ere, die U.E. my altyd zo int gemeyne als int besondere hebben bewezen”, bij Broes II, 2, 97, vlg.
- 46) Volkelt, *Ästhetik* II, 516—517; Kleinpaul, *Poetik*⁸, III 94. Cf. aant. 64.
- 47) Dat spontane mis ik daarentegen sterk in het *Tableau*. *Tijdsbepalingen* II 75, I 195; I 42, II 74 (deze beide ook bij Kalff III, 411 geciteerd). Vooral II 78, op Aug.-Sept. '68 wijzend. Ik citeer altijd de ed. Brussel 1858, die het meest voorkomt.
- 48) *Corresp. et Mél.* 114 vlg.
- 49) Uitg. Toorenenb. II. Vgl. Elkan 112.

- 50) De nauwe samenhang van „Van de beelden afgheworpen” en Vraye Narration met den Byencorf in gedachte en uitdrukking treft den lezer slag op slag.
- 51) Toorenenb. I, xxxii vlg. en Verscheidenheden I—LI.
- 52) id. Verscheidenheden LI—LII.
- 53) Corr. et Mél. 69, 73.
- 54) Vgl. Vilmar, Gesch. d. deutschen Nat. Literatur ¹⁰, 304. En Schneegans, Gesch. der grot. Satire, slothoofdstuk.
- 55) bijv. in Heylige Bulle, 1588, Trouwe Vermaninghe, 1589, Onders. der geestdr. Leere, 1595, (alle uitg. in Toorenenb. III, I, II). Toorenenb. vergist zich dus, als hij zegt, dat Marnix „dien piquanten stijl” elders niet bezigt dan in jeugdwerken en — gedwongen door het oorspronkelijke plan — in het Tableau. Verscheidenh. XLI.
- 56) Er worden drie Fransche uitgaven vermeld, alle van 1561: 1) Paris, Chesneau. 2) Anvers, J. Molin. 3) Lyon. 1. heeft titel: Deux épîtres aux ministres, prédicans et suppots 2. Deux Epistres aux devoyez de la foy (Brunet, Manuel⁵, III, 138) 3. Epître aux ministres, predicans et suppots (Nicéron, Memoires XVII, 187 vlg.) Nicéron vermeldt daarnaast een Epître envoyé à un quidam fauteur des nouveaux Evangelistes. Paris 1561. Ik houd deze voor de tweede der Deux Epîtres. *Suppôt* beteekent veelal *fauteur*. In den eersten brief spreekt Hervet, op het eind, van „sommighe groote personagien, die u faveur dragen”; hij hoopt, dat God hun spoedig de oogen zal openen. In een vervolg zal hij zich nu tot die „fauteurs” gericht hebben. De oudste der beide Nederlandsche vertalingen heet *Twee missiuen ofte Sendtbrieuen* aende verdoelde van den Christen Gelooue, maar bevat slechts één brief (zij moet 1561 verschenen zijn, want het privilegie „voor zes weken” is van 17 Oct. 1561). De andere heeft den juisteren titel *Missyue oft Seyndbrief* (Thantwerpen bij E. Ph. Tronaesius, 1566. Cat. Doedes, No. 507. Het ex. Kon. Bibl. pamflet 152^{aaa}, draagt het jaartal 1567).

Fruin meende in Eenen Sentbrief oft Christelyc vermaen totter Christelycker gemeynthen, Thantwerpen, Hans de Laet, a^o. 1561 de vertaling der tweede brief te vinden (ms. aant. in ex. Maatsch. Letterk.). Stellig ten onrechte, want 1) de Chr.

gemeente hoort niet bij *les devoyez*. (Het octrooi vermeldt als origineel *Epistre ou advertisement au peuple fidel*, ook door Nicéron genoemd). 2) Brunet geeft als omvang der *Deux Epistres* op 23 et 8 ff. Met het door F. bedoelde boekje wordt de verhouding heel anders.

Ik vermoed dat de tweede brief niet is vertaald, als minder op Nederl. toestanden gepast, maar dat de gemeenschappelijke titel bij vergissing is gebleven. Men zou zich kunnen voorstellen, dat het Fransch nog weer afzonderlijken titel had voor het 2^e stuk, zooals oudtijds vaak gebeurde, en dat daardoor de algemeene titel als voor het eerste stuk geldend werd opgevat. Die eerste vertaling is over het geheel ook weinig verzorgd.

Volgens Doedes „schijnen beide vertalingen onafhankelijk van elkander uitgekomen te zijn”. Dat geloof ik niet. Die van 1566/7 heeft op den titel de bijvoeging: „By ghedeputeerde ghecorrigeert”, d. w. z. de kerkelijke censuur had wijzigingen geëischt. Wellicht had zij een herziening der heele vertaling verlangd. Het getrouw-Katholieke zit er nu nog wat dikker op; de vermelding van de kerk en de rechtgeloofigen geschiedt met meer stichtelijken omhaal van woorden; zoo werd „heyliche Kercke”, 1561: „heyliche Christelyke Katholyke Kercke”, 1567; en dgl. En mogelijke steentjes des aanstoets zijn weggeruimd. Maar naast het doorgaande, groote verschil der beide vertt. zijn er enkele verrassende overeenkomsten, waar juist Byencorf en Tableau heel iets anders hebben, bijv.

<i>Tabl.</i>	<i>Bc.</i>	<i>Vert. 1561.</i>	<i>Vert. 1567.</i>
habillés comme autres simples laics. (IV, 25).	ghecleedt als andere slechte liedens (II, 90).	voort aengaen- de, ghecleedt synde het sy op syn verra- ders oft anders.	Ende voorts aengaende die reste, ghecleedt te zijn hetsij op zijn verraders oft anders.

Ook de inhoudsopgaven aan den kant toonen meermalen merkwaardige overeenstemming. Nauwkeurige vergelijking brengt mij tot de meening, dat in 1567 de uitgever de oude vertaling wilde gebruiken: voor hem de eenvoudigste weg; hij drukte ook

een uittreksel van het oude privilege af. Maar dat ze grondig werd vernieuwd: by ghedeputeerde ghecorrigeert.

Dat M. van der Malen deze vertaling gemaakt zou hebben berust op een door Paquot zonder eenigen grond geopperde mogelijkheid. *Mém.* I, 306.

Een belangrijker kwestie is: Welke vertaling gebruikte Marnix voor zijn Byencorf? Het antwoord moet luiden: geen van beide; ondanks Fruin's ms. aant. in ed. 1561, ex. M^{ij}. *Letterk.*, dat Marnix zich van die van 1566/7 bediende.

Aan het bovenstaande voorbeeld ter vergelijking zal ik slechts een paar andere toevoegen:

<i>T. IV 167.</i>	<i>Bc. II, 140.</i>	<i>1561.</i>	<i>1567.</i>
leur digne prestrise	hare weerdighe priesterdom	cracht ofte virtuyt	cracht ende virtuyt
<i>IV, 190.</i>	<i>II, 155.</i>		
fut executé un predicant Huguenot pour avoir toute sa vie esté voleur et brigand.	een Hughenooische Predicant gherichtwerde, die sijn leefdaghe lanck een straetschender ende moorder gheweest was.	eenen minister justicieerde, van straetschenderijen verwonnen zijnde.	ghejusticieert heeft eenen Minister, van straetschenderijen verwonnen zijnde.

Het Fransche origineel, dat ik vergeefs zocht, zou de zaak vereenvoudigen, maar ik geloof ook nu te mogen besluiten: noch de vert. van 1561, noch die van 1566/7 zal Marnix' voorbeeld geweest zijn. Maar wat ligt ook meer voor de hand, dan dat Marnix „hebbende nu onlanxcs inde stadt van Antwerpen gesien ende gemerket, datter een boecxken veyl was int Walsch ende int Nederduyts”, van een Franschen schrijver, de *Fransche* uitgave kocht?

Daar wijst ook de titel al op:

<i>T. I 10 e.e.</i>	<i>Bc.</i>	<i>1561.</i>	<i>1567.</i>
desvoyez.	afgedwaelde vlg. I 5, 30.	verdoelde.	verdoelde.

Dat Tableau en Byencorf in het citeeren van Hervet's tractaat de een van den ander afhankelijk zijn, blijkt uit dezelfde voorbeelden. Hier doet zich de vraag op, die straks in anderen vorm opnieuw te berde komen zal: Wat werd dan naar Hervet's Fransche tractaat bewerkt, Tableau of Byencorf? Niet het Tableau, moet het antwoord luiden; om dezelfde reden, waarom geen Ned. vert. als aanleiding voor den Ned. Byencorf kan aangenomen worden: de afwijking van vele citaten, ook waar daarvoor geen enkel motief te vinden zou zijn.

De vertt. van 1561 en 1566/7 geven klaarblijkelijk meer letterlijk het Fransch weer dan T. en Bc. Begrijpelijk, waar men moet aannemen, dat Marnix, die beide talen door en door kent, zelf vertaalt, als hij citeert; natuurlijk niet letterlijk.

Nog een andere mogelijkheid in theorie: dat Marnix uit een Ned. vert. de citaten voor een Fr. bestrijding zou hebben vertaald, met welke hij ze dan later weer in 't Nedl. zou hebben overgezet, lijkt wel zeer gezocht. Toch vindt ze aanhangers. Zie bl. 21 en aant. 91—97.

57) Dringend noodig, want de goede oude drukken zijn zeldzaam; en die van Brussel 1858, door A. Willems, is volstrekt onvolgende, en voor taalkundige doeleinden onbruikbaar. In plaats van de eerste uitgave tot grondslag te nemen, verbeterd naar de tweede, met toevoeging van het register naar de derde, en de varianten op te geven van 1600, gaat A. W. uit van de editie 1597 — wat hij mededeelt, zonder redenen — en geeft varianten en bijvoegels van ed. 1657, wat hij verzwijgt. Zonderlinge drukfouten wijzen dit uit, als I, 3 wederleyt (l. nederleyt) 4 voghelsanck (l. voghelvanck), 11. Pachtmaal (l. Nachtmaal), 13 *van den* weggelaten, 244 soude (l. so de), enz. enz. Bovendien ontbreken strenge regelmaat en nauwgezetheid in deze wetenschappelijk doende uitgave. 't Is dan ook een misslag van Dr. Heinsius, dat hij in zijn dissertatie over de *taal* des Staten-Bijbels deze uitgave heeft gebruikt (zie bl. 166). Hij haalt daardoor meermalen uit den Bc. wat er niet in staat, bv. 17 hartken; 27, natuyrlyk. Vgl. ook zijn noot bl. 12.

58) Als bijlage vindt men zoo'n herdruk hierachter.

59) Hervet was geen onbekend scribentje. Hij weerde zich danig tegen de Calvinisten in een heele reeks vlugschriften, die soms

aanleiding waren tot veel twistgeschrijf. Katholieken roemen nog heden zijn zegenrijke werkzaamheid. En Marnix erkende den opgang van zijn werk, Bc. I, 13. Hij woonde het godsdienstgesprek van Poissy bij, en speelde een rol te Trente, waarheen hij Karel van Lotharingen, aartsbisschop van Reims, vergezelde. Van dien kreeg hij bij hun terugkeer een canonicat te Reims. Men zou vermoeden, dat Marnix daarop doelde, Bc. II, 166; misschien ook zinspeelt hij daar op Hervet's aandringen op een beneficie of ambt voor ieder geestelijke, in zijn *De reparanda ecclesiasticorum disciplina Oratio quae interpretatur sextum Canonem concilii Chalcedonensis*, 1561 (aangehaald in Hervet's brief, vgl. Bc. II 100). Van zijn andere werken noem ik nog: *Epître à un predicant sacramentaire qui a osé publiquement dogmatiser en la ville de Beaugency-sur-Loyre*, Paris 1561. Dat gold dus broeder Ligier, vert. 1561 Aiiiij^v; Bc. I, 118.

Het doet vreemd aan te lezen, dat Hervet zelf in Reims werd gecensureerd om heterodoxe leering, die hij na langdurig verweer moest herroepen. (Nicéron, *Mém.* XVII; *Nouv. Biogr. génér.* XXIV; *Wetzer u. Welte, Kirchen-Lexicon*).

60) Alleen bij *De Klerk, Een Edelman en een edel Man*, 38 vond ik dit inzicht: „Laat men de scherts ter zijde, dan houdt men eene heldere uiteenzetting over van de leer des Evangelies”.

Het is niet juist, dat Marnix' werk meer aanvallend dan verdedigend, meer negatief dan positief zou zijn. Goossens, *Sonnius* 105; ook Tjalma, 16.

61) Bc. I 190—194. Van de *Wtlegginghe op het tweede Stuck*, dat VII Capittel.

62) Op dien titel is van ouds kritiek geoefend. Reeds door Jan David in zijn *Christelycken Biecorf*. Deze beweert, dat het heele boek met zijn naam niets gemeen had, en dat Marnix daarom „een cleyn aenhancselken” over de bijen had gemaakt. Kalf geeft D. daarin gelijk. *Gesch. d. N. Lett.* 16^e E. II, 284, en *Gesch. N. Letterk.* III, 371—372. Na het voltooiën van zijn boek zou Marnix de onjuistheid van den titel hebben ingezien en toen getracht hebben, dat zoo te verhelpen. Op een andere wijze wilde hij de fout nog goedpraten in zijn opdracht aan *Sonnius*. *Oosterhof* grondt hierop een verdere gissing, p. 77.

Hoe is 't mogelijk, dat het Marnix heel niet inviel, den

titel te veranderen? Maar in het Tableau, met zijn gewijzigden titel, behield Marnix èn het „aanshangsel” aan het einde èn de vergelijking met haar motiveering aan het begin: „monstré que ce livre pourroit avec grande raison estre nommé *La Ruche Catholique des abeilles de Sainte Mère Eglise Romaine*, et les causes pourquoy (Tabl. I, 15 ed. Bruxelles 1857).

Wat verplichtte Marnix ook, zich te houden aan het voorbeeld van Thomas van Cantimpré? In elk geval heeft zijn nieuwe overdracht school gemaakt, want sindsdien zijn Bijenkorf, Honigbij en dgl. telkens de naam van wat „van velerley en menigerhande bloemkens bij een geraept is”.

Er werden ook in de 16de en volgende eeuwen wel raarder titels gekozen, om de aandacht te trekken.

In M.' verklaring van den titel, Bc. I 14, is niets gedwongens. Hij vat den ganschen inhoud van het „Eerste stuck” in één woord gelukkig samen — ironisch ook weer. De vijf volgende stukken berusten logisch op het eerste. Aan het slot herhaalt M. dan ook dezelfde verklaring. (Bc. II, 168). En dan gaat hij „tot meerder verlustinghe dijns gheestes” de vergelijking met den bijenkorf „een weynich breeder verhalen”. Daar laat hij zien, hoe goed en volledig zij ook overigens opgaat (zoo versta ik I, 14 „de eyghentlijke reden” en II, 168 „meerder verclaringhe ende bevestinghe”).

J. David's opmerking houd ik voor een apologie en aanbeveling van zijn eigen, onbeholpen geschreven Biecorf. Om den titel en het aanspreken van P. M., auteur des Wespencorfs, zou men verwachten een weerlegging, althans bestrijding van M.' boek, zooals het ook wel genoemd wordt. Ten onrechte. Het is heel iets anders. Het geeft een voorbeeld, hoe inderdaad en in ernst de bijenmaatschappij als type van de H. Kerk kan worden beschouwd. J. David zou wat beters laten zien dan „een stuck wercks soo qualyck met zijnen titel accorderende”.

Ook moest het een tegenhanger zijn van een „boecksken van de Spinnecoppe”, waarin „de Spinnecop soo deghelyc beschreven was ende met hare vederen na het leven afgemalen”. (!)

Welk boekje was dat?

63) Eerste stuck, Capittel XI en XII (Bc. I, 114—124). Dat

het met de zeden der Nederlandsche R.-Kath. geestelijkheid ook in dezen tijd er nog niet rooskleurig uitzag, geeft ook Goossens toe in zijn dissertatie over F. Sonnius, 52, 55—57, 74—75, 88. De nuchter, onpartijdig oordeelende Abel Eppens tho Equart, die in 1555 te Leuven ging studeeren, kwam na vele jaren nog in heftige woede over de Leuvensche theologen (cf. zijn kroniek, uitg. Hist. Gen. Inl. vii, xiii—xiv).

Dit tegenover bv. Oosterhof, die l.l. 107, meent, dat Marnix geen recht had, sinds „la réforme morale depuis 1522” de Ro. geestelijken zoo zwart voor te stellen. De feiten, medegedeeld in de verslagen van Kerkvisitatiën van ± 1570 (uitg. Hist. Gen.; vgl. art. van S. Muller Fz. in Onze Eeuw Jan. 1909) getuigen heel anders.

64) Door verschillende verhouding en verbinding van komische en ernstige elementen ontstaan verschillende soorten van satire. Zoals Volkelt, System der Ästhetik II, 516 zegt — hier alleen op komische factoren doelend, maar het vervolg wijst ook op verscheidenheid bij de vermenging met het ernstige — „es ware eine Aufgabe für sich, zu untersuchen, wie verschieden in verschiedenen Satiren und bei verschiedenen Satirikern diese Elemente gemischt sind”.

De streng wijsgeerige, aesthetische behandeling der stof brengt mee, dat Volkelt de indirecte komische satire (Swift bv.) als het eigenlijke beschouwt, de „dichterische Entrüstungs-satire” als een „Nachbargebiet” (Horatius, Juvenalis, Brant!), en de prozaische satire als nog verder afliggend (Lof der Zotheid en dgl.). Overigens wil hij het bestaansrecht dier twee in het minst niet aantasten.

Anders gaat Schneegans te werk in zijn Geschichte der grotesken Satire; zijn stof wil hij niet metaphysisch of aesthetisch benaderen, maar psychologisch (S. 15). „Gänzlich unanalysiert aus der populären Vorstellung” ontleent hij zijn kenmerken, verwijt Volkelt hem (Ästh. II, 413). Kort gezegd, gaat zijn betoog uit van en komt neer op Rabelais' werk als hoogtepunt en model van de groteske satire. Voor beter verstand der satire in het algemeen en in haar menigvuldige vormen geeft zijn werk weinig. Het behandelt slechts een deel, en dat van één kant: het min of meer groteske van inhoud en stijl of een van beide.

Zoo is het Tableau hem „die genialste hugenottische groteske Satire des 16^{en} Jahrhunderts” (S. 335); in Fischart's Bienenkorb bekoort hem vooral, wat aangedikt of bijgevoegd werd. De Byencorf zou bij hem stellig het laagst staan, als hij ze meer dan van naam kende. Dat Marnix daar zoo maat houdt in het gebruik van groteske voorstellingen en stijlmiddelen, geeft m.i. aan het oorspronkelijke werk juist zijn meerdere waarde. Maar Schneegans, door zijn model Rabelais, door zijn compatriot Fischart, mogelijk ook door zekere Duitsche voorliefde voor grof geschut geleid, schijnt in het groteske de opvatting toegedaan: hoe meer, hoe beter.

- 65) Bij Kalff, *Gesch.* III, 365, 369, 370, 371. Zie aant. 79 over hetzelfde verschijnsel in Erasmus' *Laus Stultitiae*.
- 66) Als Prinsen, *Handboek* 205; *Te Winkel, Ontwikkelingsgang* I, 255. P. Fredericq, *Marnix*, 19. Vooral *Huet, Land v. Rembr.*² II, 1, 7—8 Prinsen slaat niet weinig door met voorbijzien van feiten, 204.
- 67) *Bc.* II, 71.
- 68) *Bc.* I, 119, II, 152.
- 69) o.a. I, 154—155, 220, II, 76, 101—102, 151, 154.
- 70) II, 163.
- 71) *Quinet, Fruin, Toorenenbergen, Fredericq, Elkan* poogden *Marnix'* anonyme werk te onderkennen.
- 72) I, 301; *Sagen van root cousken* II, 78, 80; *Heemskinderen* I, 301 vgl. II, 36.
- 73) *Verdam, Uit de geschiedenis der Nedl. Taal*³, 168.
- 74) *Van Lubach, Kolthoff, Van Halteren* zijn *Groningsche dissertaties over werkwoord, substantief, pronomen van de 16e E.* Maar het over één kam scheren van geschriften uit N. en Z. Nederland van begin tot eind der eeuw is een grondfout, waardoor ze bijna alleen als materiaalverzamelingen te waardeeren zijn, en als zoodanig kleeft ze nog het groote bezwaar aan van de zonderlinge titelafkortingen, die Van Helten zijn leerlingen aan de hand deed.
- 75) *Christelijcken Biecorf*; aen P. M. auteur des *Wespen-Corfs*, enz.
- 76) „L'introduction au traité de la Conformité des merveilles anciennes avec les modernes, ou *Traité préparatif à l'apologie*

pour Herodote (L'argument est pris de l'apologie pour Herodote, composée en Latin par Henri Estienne, et est ici continué par luy-mesme). L'an MDLXVI au mois de Novembre". En „H. E. à un sien ami" besluit: De nostre Helicon, ce VI de Novembre.

77) Later spreekt hij weer van „eenen ouden verduften vuylen schat in lancheyt van tijden bij een vergadert".

78) Door Bayle, Dict. hist. et crit.³ III 2519 aangehaald, en vandaar in allerlei boeken overgegaan. Marnix heeft drie maanden met De Thou in één huis gewoond, tijdens het beleg van Parijs door Hendrik IV, vgl. ook Elkan in Oud-Holland, 1911, 143. Misschien heeft D. Th. toen van Marnix iets vernomen omtrent het in wording zijnde Tableau. Daarop althans past de term „rabelaiserie" beter dan op den Byencorf, al heeft Oosterhof den invloed van R. op het T. waarschijnlijk overdreven. Vgl. ook Salverda's recensie, Museum 1910, 179.

Indien D. Th. op grond van eigen lectuur sprak, is het toch ook veel aannemelijker, dat hij het Tableau kende (hij overleefde Marnix lang) dan den Byencorf.

Dat De Thou „een bepaalde aanhanger" van de Hugenoten en Calvinisten was, is een der onwaarheden, door Prof. Paul Alb. Thijm gedebiteerd. Vr. Hist. v. M. 111.

79) Gesch. N. L. 16^e Eeuw II, 286. Mijn onderzoek van Il Principe en Istorie fiorentine leverde ook niets op. Misschien vond J. D. genoeg grond voor zijn bewering in het feit, dat ook Macchiavelli minder stichtelijke trekken uit het leven van sommige pausen vermeldt.

Met Erasmus staat het anders.

Marnix zelf noemt hem Bc. II, 154, en haalt iets van hem aan, dat herinnert aan Laus Stultitiae 120, 122. (ed. Kan, Hagae-Comitum, 1898). Ook vindt men in L. S. enkele plaatsen, waarvan de overeenkomst met den Bc. niet toevallig kan zijn: 1. L. S. 116 over diepe scholastieke kwestien: num Deus potuerit suppositare mulierem, num diabolium, num asinum, num cucurbitam, num silicem? Tum quemadmodum cucurbita fuerit concionatura, editura miracula, figenda cruci? cf. Bc. II 152 (vgl. aant. 83 over Ap. p. Herod.). 2. L. S. 127, over Magister Noster, Bc. I, 102. En 3. L. S. 126 over met lappen omzwaachteld hoofd der Baccalaurii: alioquin enim plane dissilirent. Bc. II, 152.

Ontleening bewijzen deze plaatsen niet noodzakelijk. Evenmin de gelijkstelling der predikende monniken met marktschreeuwers en kwakzalvers. L. S. 133, 139, Bc. II 77. Of de spot met expositio allegorica, tropologica, anagogica. L. S. 138, Bc. I 104; 133—134.

Natuurlijk heeft Marnix het boekje gekend en gewaardeerd.

Vele stukken van den L. d. Z. doen levendig denken aan den Bc.: de heiligen ieder met hun speciale bekwaamheid, typen als S. Christophorus en S. Joris: de Polyphemus en Hercules der Ouden (L. S. 77—78; Bc. I 108), aanbidding van een tekening als van Christus zelf, of van kleurig geverfde steenen beelden, aflaatkramerij en aflaatgeloof, verre pelgrimstochten met verwaarloozing van zijn gezin, de geleerde poespas van quidditates, ecceitates, formalitates, definitiones, conclusiones, corollaria, propositiones explicitae et implicitae, suppositiones, syllogismi majores et minores, enz.; doctores dit en doctores dat; Occam, Albertus, Scotus bovenal, veel wijzer dan de Apostelen en Jezus zelf; de Baccalaurii nog wijzer dan Thomas „aristotelikotatos”; der monniken kennis van hel en vagevuur, of zij er jaren doorgebracht hebben, hun belezenheid in fabelboeken als Gesta Romanorum of Spec. Historiale — om Bijbel of Evangelie te lezen hebben ze het te druk — hun ongeloofelijke welsprekendheid, het machinaal afdraaien van gebeden en sevensalmen; het potjeslatijn en de bewijzen voor de ketterverbranding, de vriendschap der vrouwtjes en de dienst van den buik. Bisschoppen, kardinalen en pausen leiden een goddeloos leven; omkooprij, oorlog, allerlei geweld, vergif zijn middelen der Summi Pontifices; de afgeleefde grijsaard Julius II ziet nog kans wet, religie, vrede, de gansche wereld onderste boven te keeren.

Hoe kunnen, wie Marnix' „haaienscherts” zoo onvergefelijk vinden, met Erasmus zoo voldaan zijn? Huet, enfant terrible, verraadt er iets van: Marnix een domper te meer; Erasmus vriend van Aufklärung, Voltaire der 16de eeuw, die geloof en eeuwig leven tot het gebied der fantasie durfde brengen. (L. v. Rembr.² II, 1, 8; I 283, 282, 301). H. draaft overigens weer niet weinig door; men leze slechts de laatste bladzijden der L. S. en men weet beter. Maar wel is het waar, er is een onderscheid

telkens voelbaar: het scepticisme van den wereldwijze, het vuur van den hervormer.

De vergelijking van L. S. en Bc. is ook overigens leerzaam. Het eene sober, beheerscht, voornaam, klassiek; ook den vorm ontleende E. aan de ouden, zooals hij zelf aanwijst p. 4, 5; het andere kleuriger, spontaan, populair, modern, met in den vorm iets oorspronkelijks: de geestige parafrase van Hervet. Beide ironische lofredenen op diep en breed grijpend bederf; het sarcasme door humor temperend; dreigende eentonigheid mijndend door velerlei schakeering in kracht en volheid, tempo en kleur. Zoo zou men ook bij E. een uit zijn rol vallen kunnen vermoeden; maar ook hier zou het verwijt onjuist zijn. Wel nadert hij, als Marnix, soms de grens der rechtstreeksche satire: ik bedoel plaatsen als p. 123/4, 132/3, 145—152; een enkele draad bewaart het verband: sed interim spe sua felices sunt, non absque meo beneficio (133). E. weet het wel: ne cui videar *satyram* texere, non encomium recitare (154). Ook de capita LXVI en LXVII, over de *insania* der godzaligheid, behooren hierbij, met de stoute wending: atque haec est Moriae pars, quae non aufertur commutatione vitae sed perficitur (188).

De Colloquia staan door hun populaireren trant dichter bij den Bc. Voor ons gevoel smakelooze, onkiesche woorden en voorstellingen zijn er meer en grover dan bij Marnix, schoon het boekje, opgedragen aan den 6-jarigen zoon van Frobenius, uitgegeven „in gratiam studiosorum”, doelde „ad mores formandos”. (ed. Amstelodami 1698, p. 577). De Christelijke ernst daarmee gepaard gaande in bv. Proci et Puellae wijst weer op andere zeden in andere tijden. Toch twijfel ik, of E. ook die niet een enkele maal te buiten gaat, waar hij Rabelais nadert.

In hun critiek en spot slaan E. en M. voortdurend op hetzelfde aambeeld: leeken en geestelijken leven straffeloos in de grofste zonden, mits zij enkele uiterlijke vormen maar uiterlijk houden; wie dit echter verzuimt, hoe ingetogen of vroom overigens, belooft ongenadige straf. Priesters kunnen dobbelen, zuipen, hoereeren, echtbreken en toch steunpilaren der H. Kerk zijn; de laagst gezonkene wordt nog grif aangenomen, mits hij maar geen *lichamelijk* defect heeft. De bedelmonniken, te welig gevoede ezels, die naar iedereen schoppen, zijn door de bank

samenknoopsels van ongerechtigheid: armoede? zij villen de stervenden; kuischheid? een „scortum” noemt hen haar beste klanten; kennis? zij gaan prat op hun domheid — S. Franciscus kende ook geen Latijn! — matigheid? de buik is hun god. Op den kansel balkend zijn ze komedianten, moppentappers, bedrivers, lasteraars. Alles durven ze aan: vergiftigen en levend begraven. Eén wonder verrichten ze: waar zij verkeerren, zijn geen kinderlooze huwelijken (vgl. Bc. II 6). Overal veracht, worden ze echter overal gevreesd. — Nonnetjes, aan tafel overdevoot, straks hun zinnen bot vierend, krijgen ook een beurt.

Niet minder fel is de spot met het bijgeloof:

De Franciscaner pij, die den stervende onfeilbaar zalig maakt, komt vele malen ter sprake: daar zijn de duivelen doodsbenauwd voor (ed. 1698 pp. 271, 530). Een Turk, ja den duivel zelf, zou het aantrekken van die pij redden, mits hij daarbij geloofde aan de Apocalypsis S. Francisci (531). Vgl. Bc. I, 46. Zooals E. spot met die Apocalypsis S. F. doet M. het met S. F. Wijngaardt en de Conformitates S. F. (Bc. I, 58.). De grenzenlooze heiligen-vereering, van Maria vooral, waardoor aan God en Christus zelf niet gedacht wordt, hekelt E. weinig minder scherp dan M. St. Antonie met zijn varken vinden we ook hier (250, 397, vgl. Bc. I, 150, 279, 283, 284 e.e.) In „Peregrinatio religionis ergo” verklaart Menedemus liever thuis te zullen blijven „observans quid agant liberi, uxor”, etc. dan die zorg aan S. Jago over te laten; men vgl. hoe, Bc. I 282, een andersgezinde door de Heiligen boven verwachting geloond werd.

Het zoogenaamde vasten is den zwakken Erasmus met zijn onoverwinnelijken afkeer van visch een voortdurende last en ergeris; het aflaatsgeloof is hem een dwaasheid. Tegenover de kerkelijke inzettingen, menigvuldiger dan die der Joden, stelt ook hij de leer der Christelijke vrijheid van Paulus.

Onder de vele merkwaardige reliquieën door E. besproken, zijn er, die ook in den Bc. — maar ook elders — worden genoemd: staart of botten van den ezel, waarop Jezus reed, melk van Maria, bloed, enz. van den Heiland, het hout des kruises, miraculeus vermeerderd tot scheepsloadingen vol (Bc. I 116—117, II 39, 40. Coll. 448, 228). Het Agnus Dei heeft

4 Marnix' Byencorf.

ook voor E. geen wonderkracht, naar 't schijnt (Coll. 271 vgl. Bc. II 32).

Scotus en Leuven loopen ook hier niet vrij.

Er is veel gelijksoortigs in Coll. en Bc., maar weinig of niets gelijks. Ontleening zou ik voor geen der genoemde dingen stellig durven aannemen. Dat E. de monniken ook met horzels en wespen vergelijkt (501) en ze in een ander gedeelte als vliegende diertjes, in korven wonend, teekent (429), doet weinig ter zake.

Is er misschien verband tusschen de beschrijving van den radicalen omkeer der dingen door de nieuwe leer, Coll. 307, 325, en, veel uitgebreider, Bc. I 10—12?

Letterlijk gelijk luidt de vermelding van den priester, nog halfdronken de mis bedienend. Coll. 387, Bc. I, 180. Indianen, met allerlei veeren zich oppronkend, vindt men Coll. 255 en Bc. I, 111. Meer gelijk dan eigen, zal het ook hier zijn.

Het quasi-ernstige „Nolite tangere Christos meos”, C. 529, komt pas voor in den vermeerderden Byencorf (I, 26).

Zoo al indrukken van de lectuur van Erasmus bij M. zijn gebleven en mogelijk hebben gewerkt bij het schrijven van den Byencorf, van plagiaat is geen spoor, van ontleening geen enkel duidelijk voorbeeld aan te wijzen.

80) Bc. I 119, 128; II, 152: liripipium. Rabelais (Oeuvres, ed L. Barré) 35 e.e.

I, 137: dese koeyen, die van een brem, enz. R. 81 (un asne, quand il ha, etc.)

177: Ergo gluck. R. 37.

249; II, 110: ho, ho. R. 56.

II, 55: doe de beesten spraken. R. 143.

127. Demogorgons cabinet. R. 243.

146. Deficiente pecu deficit omne nia. R. 283 (dit en het voorgaande eerst in verm. ed. Bc.)

156. Roma manus rodit, quos rodere non valet, odit. R. 285.

161. hem Cardinael maken, met eenen rooden hoet op den hals. R. 80.

161. de benedictie met de voeten geven. R. 534.

164. soo recht als een zickel. R. 55.

Verder herinneren nog aan R.:

B. I, 152: processen aen een naghel hanghen, voor een

hondert oft twee hondert jaren. Vgl. Garg. et Pant. L. III ch. 39 vlg. over „le juge Bridoye”.

II, 186, 190: bloeiende boonen. R. 436.

II, 180: de bommelen oft holmen, de alder-onnutste onder de byen, enz. R. 441.

Wel niet met reden: II, 192 aan R. 522 (geboorte van bijen uit het lichaam van een dood kalf).

Dat ketters in het vuur hooren, en tegenspraak kettersch maakt, is ook bij R. een axioma: qui contredict est hérétique, et ne lui fault rien que le feu. R. 440, vgl. 409. Spot met décrétales, décrétales, etc. is bij R. veelvuldig als bij M., vgl. Garg. et Pant. L. IV, ch. 49—53. Monniken zijn ook volgens R. graag in de keuken. L. IV, ch. 9. Dergelijke overeenkomsten zijn er nog verscheidene: menigte van heiligen, dóór elkaar aangeropen; dwaze pelgrims, die monniken thuis vrij spel laten; Paulus' gezonde leer tegenover bedenksels der geestelijken gesteld, enz.; maar zij bewijzen niets. Trouwens, ook op het andere materiaal kan men niet te vast bouwen. Teekenachtige uitdrukkingen waren vaak gemeengoed als spreekwoorden, zelfs bij verschillende volken (Bc. II 78: „ist leughen, ist waer, memory behoeft een leugenaer”, vindt men telkens en overal weer in dezen tijd van heftige polemie. „Daar liggen de mosselen” is niet alleen bij M. een geliefde spreekwijze). Uit den ouden verhalenschat kunnen verschillende auteurs, ieder voor zich, het hunne putten; aan de volkswijsheid een motief ontleenen. Het spreekwoord: *passato el periculo, gabbato el santo*, kan R. aanleiding zijn geweest tot zijn verhaal van Panurge's gelofte in den storm: L. IV ch. 19—24, en Erasmus voor het zijne van den slimmen vereerder van Christophorus in *Naufragium*, Coll. 190—191.

Telkens treffen bij Erasmus, Etienne, Marnix verhalen, toespelingen, vergelijkingen, nu nog onder ons volk levend. Ten slotte: Rabelais zelf „prend partout et de toutes mains”. Lanson⁴, 254.

- 81) M. haalt Ap. p. Her. ééns aan, Tabl. III 218. (De vergelijking van deze plaats met T. IV, 11 en Bc. I 307 steunt de meening van Toorenenb. Versch. LVII—LXI, want de verknoeiing der namen in den Bc. bewijst wel, dat de ed. 1600 inderdaad naar aantekeningen van Marnix is vermeerderd, zooals het voor-

bericht vermeldt; zijn schrift was vaak moeilijk te ontcijferen. En ook, dat degene, die T., tweede helft, met zorg uitgaf — B. Vulcanius waarschijnlijk — hierin niet de hand had). Het daar openlijk ontleende ontbreekt in de eerste uitgaven van den Bc.

492—493. Heiligen, als heidensche goden, ieder met bepaalde machtsfeer; vgl. Bc. II, 56 vlg.

Ch. xxxii. Schriftbewijzen voor beeldendienst. Bc. I 278 vlg. 488—490: merkwaardige reliquieën. Bc. I, 116—117.

Ch. xxxix: epigrammen op pausen, waarvan een paar ook bij M., nml. Bc. II, 147 (maar M. noemt den bij E. verzwegen auteur Pico della Mirandola), en II 135 (dit echter eerst in vermeerderde uitgave. Voor *munus* lees *nurus*).

De overeenkomst is altijd maar gedeeltelijk. Afhankelijkheid kan ze niet bewijzen. Evenmin het feit, dat men bij E., die M. verre overtreft in het opsommen en illustreeren van alle mogelijke ondeugden en gruwelen der geestelijken, hoog en laag, af en toe dezelfde dingen vindt als bij M.; schoon zelden of nooit precies gelijk (vgl. bv. 273 en Bc. II, 127 over Sylvester II). Bij de algemeene bespreking der heerschende zonden krijgen zij reeds hun deel, maar bovendien worden Ch. xx—xxv uitsluitend aan hen besteed.

297: Si non caste, tamen caute, vgl. Bc. I, 308, schijnt een gemeenplaats, vgl. Goossens, Sonnius, 160.

82) Hun domheid vergde ook een afzonderlijk hoofdstuk (xxix); over hun keukenlatijn zijn Ap. en Bc. geheel verschillend. Elders (392) vinden we echter „invenimus Messiam” net als Bc. I, 154 aangehaald (vgl. Kalff, 16e E. II 286). Het kan een vast voorbeeld geweest zijn.

De ongeloofelijke dwaasheid der „philomesses” voert E. aan als een der voornaamste gronden zijner Apologie; waarom zou men Herodotus' verbazingwekkenden verhalen nu nog geloof weigeren? (Au Lecteur. — Iets dergelijks al bij Viret, Disp. Chrest. I, 95). Vandaar weer gelijksoortige dingen als bij M.: de Conformitates S. Francisci citeert E. vaker nog dan M. (bv. 379, 397, en vlg.); S. Fr.' leven heiliger dan van Jezus, 333, Bc. I 47; spot met apocr. evangeliën en Leg. aurea; met heiligheid en wonderen van Maria, misdienst, preekmanieren, fabeltjes en kluchtspel op den kansel, enz. Maar veelal met groot onderscheid in

détails. — In één geval heldert Ap. een onduidelijkheid in Bc. op: Dormi secure, Bc. II 78 blijkt een preekenbundel (421, 425, 441).

Grootere overeenkomst met sprekend verschil:

Bc. II, 102 (so een Paep een meysken cust, enz.) Ap. 56.

M. geeft plaats in Decret. erbij op.

Bc. I 279 (keizerin Irene) Ap. 393.

Bc. II, 159 (Leo X over fabel van Jezus) Ap. 483.

Ook de eerste drie vbb. van aant. 81.

83) Ap. p. H. 428; Bc. II, 152 (iets ook in Laus Stult. vgl. aant. 79).

84) Zie aant. 87. Etienne neemt zijn stof van overal: eigen ervaring, den volksmond, op reis opgevangen vertelsels, Erasmus, Boccaccio. Zoo geeft hij zelf aan. Misschien ook wel eens van Rabelais, al berispt hij hem ernstig (103); bv. 525 „depuis que decrets eurent ales”, enz. (Maar zijn bijvoeging: het was als spreekwoord in ieders mond, vindt steun in de vermeerdering met een regel en de wijziging aan het einde, cf. Rabelais 409). En van Calvijn, bv. over de reliquieën van Maria.

85) Petit de Juleville, XVIe Siècle, 339.

86) Sinds onderzocht ik Viret, Disputations chrestiennes, Genève, 1552, deel I—II (ex. Bibl. Thys. Leiden).

Vergeefs zocht ik deel III en IV, door V. in I beloofd, en door Brunet vermeld. La necromance papale, 1553 (Brunet, Manuel; Haag, La France Prot.) houd ik voor een vijfde deel.

Ook hier blijkt nooit bepaalde overneming; wel menigmaal zelfde bron, gedachte, kritiek, spotternij, waarbij verband nu nauwer, dan lossen, soms afwezig lijkt.

De kennis van Conform. S. Franc., Vitas patrum, Leg. Aurea en dgl.; van Stella Cleric., Lombardus, Durandus' Rat. div. off. (dit Disp. Chr. II, 3.) *kan*, maar behoeft M. volstrekt niet van V. te hebben. Van volksboeken en ridderromantiek (I 196) is het onwaarschijnlijk.

De allegorische beteekenis van alle ding aan kerk en clerus werd wel meer in twijfel getrokken. En de wonderkracht van de Franciscaner pij, II, 225 v. (b.v. door Erasmus). Zoo is er al evenmin peil te trekken op spot met S. Antonie's varken (II, 437) of met Driekoningen-gebruiken (II, 293; Bc. II 51).

Misschien ook niet op den lof van den *Vinum theologicum* (I, 168; Bc. I 10, II 187.)

Aanvallen en kritiek, ook bij Erasmus voorkomend, hebben bij V. wijdere strekking, scherper vorm, meer kettersch karakter. Bij M. moeten we dan eer aan invloed van V. dan van E. denken; V. wiens boek door Calvijn met warme aanbeveling werd ingeleid, en wien M. zooveel nader stond.

Zoo klinkt door heel de *Disp. Chrest.* telkens het verwijt: Roomsch is eigenlijk heidensch (I 74, 133—135, 163, II 7, 27, 167, 259, 291 vlg. e.e.) E. wees even op een enkele parallel. M. wijdt er een hoofdstuk aan: 1^e st. 9^e cap. Hij ziet als V. in Numa Pompilius den vader van veel wat Roomsch is. (Bc. I, 107; D. chr. I, 113). De vergelijking van de heiligen met de antieke goden wordt uitgewerkt: elk heeft zijn eigen „ampt ende officie” tot genezing en bescherming (D. chr. II, 18—27; Bc. II, 56—61: Cosmus en Damianus, heiligen als „apteker ende doctor”, e. a. gelijke dingen naast veel verschil).

Volgens E. moeten de monniken hel en vagevuur wel ter plaatse hebben bestudeerd. V. schrijft uitvoerig over de „géographie infernale” (I, 100 vlg.): de doctoren der kerk hebben alles in kaart; ze beschrijven ze als de notaris huizen en landerijen; stellig zijn ze er zelf geweest (104—107). V. en M. beiden wijzen op zielkens, die verschenen, om van de zwaarte der pijnen te getuigen, D. chr. I 219, Bc. I 229. Beiden wijzen op de toegangen in Sicilië, Ierland, IJsland (deze twee bij M. zonderling samengesmolten); op Patrick en Odilio, Virgilius en Dante als zegslieden, D. chr. I. 109—127, Bc. I 227—229; en zien in Allerzielen den „merctdach,” waarop de geestelijkheid haar grooten oogst binnenhaalt, D. chr. I 114, Bc. I 229. Want het Vagevuur is de groote geldbron, Bc. I 229 (vgl. ook Marnix' Cort begrijp, ald. II 234: het V. is „in der Papen borse”. D. chr. II, 17); vooral Bc. 231—232, en Viret telkens: I 141, 375, 384, 388.

Bij V. vindt men ook de verbranding van muren en tusschenschotten van hel en vagevuur, zoodat slechts één hel overbleef, I 131, 170; II 379 v. Bc. I 234, 236-237. Erasmus' meening (Coll. 429), dat de monniken het oorlogsvuur aanblazen „quia plus emolumenti capiunt e morientibus quam ex vivis”, etc., dikte V. aan: les moynes et prestres vivent des charognes, I

141, II 53, 457. Maar er zijn ook nog andere bronnen van inkomsten, tot den cijns toe „des putains et des bourdeaux qui sont á Rome”, door den paus geheven (D. chr. II 387, Bc. II 145).

Qualificaties als aperijen, esbatementen, meelgod (dit laatste D. chr. II 266, Bc. I 174) waren algemeen in gebruik bij de ketters, vgl. de Geuzenliteratuur. Zij bewijzen dus niets.

Nog enkele gelijke trekken zijn:

Der geestelijken bezweringsformules voor water, was, zout, D. chr. II 149 v. Bc. I, 40.; hun speeksel bij doop II 197 v. Bc. I 298; hun blazen op iets, of zij den H. Geest in den muil hebben, II 160, Bc. I 300; hun conterfeiten van Christus in alles, II 197, Bc. I 297 v.; hun ergerlijk komediespel op Goeden Vrijdag en verder, II 307, Bc. I 300; het bedekken der beelden tijdens de vasten, II 313, Bc. I 280; het fabuleuze der apocryphe Macchabeeën-boeken, met beroep op Hieronymus, I 190 v. Bc. I 228; het niet bestand zijn van de hostie tegen muizen of wormen, II 277; Bc. I 176.

Wie tegenspreekt, verketteren zij „et ne cesseront qu' ilz n'en ayent veu du feu,” II 105; men maakt tegen ketters van geen andere doctoren en argumenten gebruik dan „de bourreaux, de feux et de fagotz”, II 353; vgl.: „niet beter disputeeren, anders dan met een goede mutsaert”, Bc. II 69. Ook I 119, 124 e. e. De kardinalen gaan in het rood, als moordenaars der dienaren Gods, in wier bloed hun kleed werd geverfd. II 264. Bc. I 298.

Eigenaardig is, dat evenals M. ook V. zoo vaak zijn geestverwanten „Lutheranen” noemt: I 88, 205, 271, 337, 338, 358, 456. Het zal bij de goede Katholieken de populaire, samen-vattende naam zijn geweest van al die nieuwlichters.

Slotsom: ook hier nooit klakkeloos overnemen door M. Maar dat hij de Disp. chrest. goed heeft gekend — a priori wel aan te nemen, al vindt men in zijn bibliotheek wel andere werken van V., maar dit niet — en gegevens er aan ontleend, houd ik voor zeker. Echter niet door gezette raadpleging of excerpeering, maar uit het geheugen; daar wijst allerlei op: bekorten, uitbreiden, wijzigen, bederven (de Hekla in Ierland), plots afbreken en zelfstandig voortzetten, waar men anders verwacht.

Mijn onderzoek wijst vooral op enkele gedeelten van den Bc.; voortzetting ervan zou wellicht voor de andere gedeelten verband kunnen aantoonen. Behalve de overige deelen der Disp. chr. zouden in aanmerking komen: De adulterinis sacramentis, De adulterato baptismi sacramento et De sanctorum oleorum usu et consecrationibus, De adulterata coena Domini et de tremendis sacrae missae mysteriis, De theatrica missae saltatione. En: Les actes des vrais successeurs de J. C. . . . et des apostats de l'église papale (Haag, La Fr. Prot.). Bedoelt V. het laatste met zijn „kroniek van de pausen”, Caut. v. d. Missen, 3?

V. was een veelschrijver, en daar heeft zijn talent onder geleden: in de vele herhalingen en de slappe wijdloopigheid verdrinken zijn geestige vondsten. Literair staat M. ver boven hem.

Aan Erasmus heeft V. zeker wel ontleend. Hij beroept zich ook op Erasmus, zonder hem te noemen: „met zachte dialogjes” hebben geleerden „barbarie et sophisterie” bestreden; vijandschap was het eenige gevolg. Toen pakten anderen flinker aan, al beter werd zoo „descouvert le pot aux roses”. Hij zelf zal ook de dingen maar bij den naam noemen (I, 87, 85).

Van Rabelaiserie moet hij niets hebben: God moge er de christenheid van zuiveren! (93) Men vergelijkte Calvijn, ja, Etienne. Wordt het zoo toch niet wat onwaarschijnlijk, dat M. later, in zijn Tableau, Rabelais naarstig, welbewust zou hebben geïmiteerd?

87) In den Bc. wordt over de Mis vooral gehandeld: I 142—188; 314—319; II 97—99. Men vergelijkte:

Bc. I 158 met C. v. d. M. 2: op den Cant gesteld, wat een yegelyck Paus aen die Misse gelapt heeft.

163, 174, 177 (254) met C. 2: broodgod; 16: gebakken goden; 121: „godedraeyer”.

176, (ook 152) m. C. 7, 39, 44: muizen, wormen en spinnen, die het sacrament eten.

177—178 m. C. 26: diepe kwestien over de menging van water en wijn in het sacrament.

180 m. C. 11: veel met gedachten afdwalen naar keuken en Venus' nichte.

187 m. C. 12: „met vleesch ende beenen”.

187, 316 m. C. 83, 86, 87: „het coecxken van der misse”.

Vooral 315—317 m. C. 6, 14 syn rolleken, syn personage spelen; 7 mommerspel; 59 waardoor hij zijn hoofd steekt „als een velthoen wt eene muyte”; 72 „toocht het achterste”; 12 „dansen ende huppelen; 13 „sprongen ende wedersprongen . . . nu hooge, nu leege”; 36 „Heer Jan danst syn gaillarde”; 7 „om de vlieghen van der papen ombijt af te keeren”; 2, 14, 36, 69 „Heer Jan gaet hem daertoe cleeden”; „Heer Jan de mismaker”, „Heer Jan getuygt als enen Venusjonker om tot syn bruyloft te gaen”; 67, 101, 133 „saucierken”; 121 „opheffende de schabbe . . . om hem een clysterie te stellen”; 125, 126 „onsen Domine” (de priester); 142 „Hier siet Heere Jan seer deerlyck”; 7 „danse ende batementspele, guychelteeken” (vgl. 14, 90).

II, 98 m. C. 18, 42 over het „legghen van een calf” dadelijk na de Mis; het „calf” wordt verbrand.

Hier is dus heel veel overeenkomstigs; letterlijke gelijkheid echter niet. Wel afwijkingen van belang: van de „drooghe misse” geeft Bc. I 187 een ander geval dan C. 9. Verder Bc. I 180 en C. 9: jonc wijf — Venus nichte; Bc. I 316, C. 59: exter uyt gayole — velthoen wt muyte; Bc. I 316, C. 36: katerbrande — gaillarde; enz.

Verder zijn nog te vergelijken:

Bc. I 120 m. C. 32: de hostie van Dijon, door Joden gemarteld (maar M. verwijst naar een schilderij in de S. Goedele te Brussel).

I 297 (cf. 181): Christus nabootsen als „apen ende meircatten”. C. 6. Roomsche godsdienst bestaat in „simmen seden”.

I 299 m. C. 124: de armen uitstrekken bij de mis om den gekruisten Christus uit te beelden.

I 209 m. C. 139: de priester speelt met den misgod als de kat met de muis.

In den geest van M. is ook: de spot met de geestelijken, die zich mesten, en twee dubbele kinnen dragen, C. 7; die in het „wtveghen” van den kelk niet zijn te evenaren, 10; wien de vette keuken boven al ter harte gaat, 28, en niet minder hun „dillekens ende boelkens”, 35. Vader worden zij door hun misdienders genoemd, met goede reden vaak — als het hun bastaarden zijn, 139. De doctoren van de Sorbonne — en van Leuven — zijn ook hier liefhebbers van goeden wijn, 9. Miskreemer, 112,

heer Hansken, 139, guychelsack, 133, heeten de priesters; met „camerspeelders, die haer simmen doen dansen” worden ze vergeleken, 130.

Algemeen bekend was de drieheid: contritio, confessio, satisfactio (30; Bc. I 200). Ook de regel, dat de ketters moeten „bernen ende braden”, 42, 45.

Nog enkele Marnixiaansche *uitdrukkingen* zijn:

iets smeden, 24, 121 e. m.; hier liggen de mosselen, 11; te poste te hemelwaert, 19 (vgl. Bc. I 217; II, 165); drecketalen 27, 48; bijtschapen 53; uyt haren cop dichten, (89 vgl. Bc. I 194).

Ook (den misgod) opcnappen (= opeten), 15, 130?

De invloed van V. op M. is hier *nòg* duidelijker dan bij Disp. chr. Maar M. behoudt zijn zelfstandigheid niettemin. Men verliese ook niet uit het oog, dat sommige spotternijen met de mis bij meerdere, zoo niet alle ketters vanzelve moeten zijn opgekomen; dat tot andere de Cautela v. d. M. hun gereede aanleiding gaf door haar speculaties en voorschriften over ongedierte bij en in het sacrament, een „ghelegt calf” en dgl.

88) De titel heeft 1568, maar halverwege het boekje vindt men voor een onderdeel een nieuwen titel — schoon de pagineering doorloopt — met 1569. En aan het einde: Finis 19 Novembris (dit van vertaler). Het citeert ook, f°. 16^v. de Cautele v. d. M. Dat het uit het Fransch is, blijkt o.a. uit vermelding van Sorbonne, „Parlement van den Paradijse”, vervolging te Orleans. Merkwaardig zijn de opdrachten aan welgezinde of beschermende machthebbers: Agbarus, Gamaliël, Jayrus, een Christelijken ridder; en de apocalyptische verwachtingen. Met den Bc. heeft het o.a. gemeen:

11, de verzekering van Scotus, dat de vijf woorden, gesproken op markt of in kelder, alle brood en wijn zouden veranderen in vleesch en bloed van Christus. (Bc. I 120.)

33, het gezegde van Aeneas Sylvius (Pius II), dat het huwelijk, den geestelijken met reden verboden, met meer reden hun weer diende te worden toegestaan. (Bc. I 308.)

Het spreekt van „het boek van den Spinrock”, van een „doctor in alle plompheid”, van „vercoopen van ronde coecx-

kens", van guychelarij en apenspel, van „mestverkens" en van kloosters-bordeelen; ook van inkomsten des pausen uit bordeelen te Rome. Op den kant worden (door vertaler?) bijzonderheden bijgevoegd over pausen: Hildebrand was een toovenaar, Sylvester van de zwarte kunst, een ander loochende de onsterfelijkheid der ziel. (Vgl. Bc. II 127, 132, 108, 110.)

Eigenaardig is een 2 blzz. lange stamboom: Dat boeck der geboorten des Antichrist. Schoon deze, door zijn omvang, éér doet denken aan Pantagruel L. II ch. I dan een paar veel kleinere „genealogiën" in M.' *Tableau* (I 29, III, 58), durf ik geen navolging van Rabelais vaststellen, zooals Oosterhof, m.i. zonder grond, voor M. doet (a.w. 116.)

- 89) Oosterhof wees er op voor het *Tableau*, a. w. 98. De reliquieën behandeld, Bc. I 101, 116—117, II 39—41, (56 variant), 73. Veel van wat M. noemt, vinden we ook bij C. (*Corpus Reformatorum*, vol. 34, 409—452): de voorhuid, het bloed, de schoenen, de kribbe van Jezus (415—417); de teerlingen der krijgsknechten (424), de spons (427), de staart van den ezel (427). Maria's hemd en Jozefs broek (433). Ook haar melk (432); de vergelijking, bij beiden, met een melkkoe, om de groote hoeveelheid, wijst mede op overneming door M. Verder het heilige kruis, zoo ongeloofelijk uitgedijd (419—420), de nagelen en lans (421).

Ook C. spreekt over Ro. geestelijken en kerkdienst vaak als: des farces, des basteleurs, jouer leur personnage. (bv. 439, 445). De minachtende termen *forge*, *forger* vindt men bij M. in het herhaalde *smeden*; beide voor het maakwerk der menschelijke inzettingen. De door een Jood doorstoken hostie wordt ook hier vermeld, 429.

Heel wat, dat C. noemt, ontbreekt in den Bc. Maar omgekeerd heeft M. veel aangevuld en bijgevoegd; bv. Bc. I, 116 „dat tot Antwerpen is; . . . ende noch een andere te Bezanson, ende noch een vierde, dat een enghel van Jerusalem tot in de stadt van Aken eenmaal ghevoert heeft". . . . En „onser Liefvrouwen naelden, garen ende naeycorfken", enz. Zoo ook haar gordel met zijn wonderkracht. (117). En pantoffels, en navelstreng van Jezus (101).

Een „Dienaer des Woordts in Zuyd-beyerlant", die in 1583

Calvijn's tractaat vertaald uitgaf, nam in kantteekeningen al die aanvullingen uit den Bc. over; zonder dien te noemen.

Stellig heeft M. ontleend aan Calvijn, mogelijk uit de Lat. vertaling van het Traicté door Gallasius, 1548; een bijvoegsel daar over den naam Longinus vindt men ongeveer zoo in den Bc. terug (443 cf. Bc. I 290). Maar met veel zelfstandigheid en oordeel.

Ook elders merkt men wel invloed van Calvijn bij M. — hoe zou het ook anders? — bv. bij vergelijking van Van den beelden afgheworpen, met *Que doit faire un homme fidele entre les papistes.* (a. w. 541 vlg.)

90) Beza's heftigheid tegen libertijnen en dgl. staat M. niet geheel aan; maar men leze de plaats, *Corr. et mél.* 117—118, goed! Hij verzoekt B. zijn stijl zoo veel mogelijk te matigen, *vooral ter wille van deze landen*, waar zoo veel en velerlei vijandschap is. *Niet* omdat de vijanden des evangelies gespaard zouden moeten worden, maar opdat men hun geen bruikbaar wapen in handen geve. Velen vinden zulke polemiek ook niet der evangelische zachtmoedigheid waardig. — Dat M. hier bijzondere neiging tot religieuze tolerantie zou toonen (Oosterhof, 91), geloof ik niet. Maar Beza's toon klonk hem te schel in de Nederlanden, in Januari 1566.

91) De vroolijke historie van Ph. van Marnix en zijn vrienden, Leuven 1876. „Een 21-jarig jongeling kan *onmogelijk*, in een jaar of vijf, zoo velerlei talen aangeleerd, en deze uitgebreide schrijvers hebben gelezen Het werk was voorbereid, ja wellicht was het *Tableau* geheel geschreven, toen M. van Genève terug kwam Terwijl hij „onder 't kruis” zat bewerkte (hij) den Byencorf *naar het Fransch*. Er is geen twijfel aan, of het *Tableau* was opgesteld, toen M. den Bc. schreef”.

Bewijs? In *Tabl.* staat: het *zou* bijenkorf *kunnen* genoemd worden, in het Vlaamsch heet het inderdaad zoo (! !)

92) *Verscheidenheden* xxviii—li. Ook Oosterhof, a. w. ch. VI, zonder overtuigend bewijs. — Kalff, Elkan, Goossens gelooven het niet.

Hervet's brief, het stramien van den Bc., leerde M. „*nu onlancx*” kennen, dus 1567 of 1568 (Bc. I, 14 *onlangs* is ook

1567, vgl. Goossens, a. w. 94. Zie ook Bc. I, 42).

Dat geen Fransche uitgave van 1566 of 1567 bekend is, maakt weinig uit. Er zijn zooveel pamfletten en pamflet-edities verdwenen.

- 93) De Bc. kreeg, heel voorzichtig uitgedrukt, zijn bekenden vorm na Alva's komst (I 195), tijdens of na Don Carlos' tragedie (Juli 1568; II 75), vóór 5 Januari 1569 (I 16). Vgl. blz. 12 en aant. 47. Een vroeger geschreven „Ruche" had natuurlijk Alva's komst niet kunnen vermelden; een uitbreiding daarvan, als Tableau bij sommigen heet, zou ook niet over hem gesproken hebben, óf althans anders dan het geval is, IV, 39: de lange moeilijke *tocht van Alva en zijn opvolgers (!)* en het doel daarvan. Als vertaling van Bc. I 195 is het begrijpelijk.

„Nos nouveaux Evesques" T. IV, 40, Bc. I, 195 wijst m.i. eer op ongeveer 1570 dan op \pm 1594. Veel duidelijker de vergelijking van Bc. II 74 met T. IV, 9: het bloed, sinds 47 jaar vergoten; depuis 50 ans en çà. Beide rekenen vanaf het keizerlijk plakkaat van 1521. Dat geeft voor Bc. 1568, voor Tabl. — dat gedeelte althans — 1571. 'n Andere verklaring voor die verandering van 47 in 50 lijkt mij niet mogelijk. Zoo ook T. IV 155, Bc. II 118.: Pius IV „dernier decedé". Hij stierf in Dec. 1565. En Pius V in 1572. Dus zal dit vóór of in 1572 zijn geschreven,

De mededeelingen van den uitgever van Tableau, 2e deel, (ed. Brussel III—IV) stemmen heel goed hiermee overeen, evenals M.' eigen Préface voor het 1e deel. M. *belooft*, een 2e deel spoedig te doen volgen, als het 1e goed ontvangen wordt. Slechts vaag geeft hij den inhoud er van op. De intieme vriend, die na M.' dood die belofte vervulde, vertelt van den warboel: een berg paperassen, onleesbaar klad vaak. Sommige stukken geeft hij (in den 2^{en} druk) maar als aanhangsel, omdat hij ze niet anders weet te plaatsen. Dit tweede deel, „*pourjetté desia passé plusieurs années*", was, meent hij „*commencé seulement estre remis sur le buffet peu de temps avant le trespas de l' Auteur*". De orde der boeken, hoofdstukken en onderdeelen wilde M. geheel veranderen. Maar hij kwam niet klaar; vandaar dat dit deel ook lang niet zoo volledig is uitgerust tegen de nieuwe apologeten van Rome. (T. III 7, 8.)

Geestig kondigt M. reeds aan het eind van den Bc. de voorgenomen vertaling aan, naar ik meen, als hij den goeden man, die Hervet in het Nederduitsch vertaalde, „vriendelijck wil gebeden hebben, dese onse uytlegginghe sijns briefs oock in het fransoys over te setten” (II, 166).

Zie ook aant. 56 over prioriteit van den Bc.

Een ten onrechte gebruikt *voorsejde* Bc. I 169 vgl. T. III 110, bewijst niets dan een vergissing van M. In Geschr. ed. Toorenenb. I, 20 net zoo'n geval.

94) Zie ook aant. 81.

De niet omgewerkte gedeelten in het Tableau beantwoorden volkomen aan de vermeerderde uitgave van den Bc. Zoo heeft T. IV, 139—174 alle varianten van Bc. 6^e st. 3^e cap. En de aanvullingen in het eerste gedeelte van den Bc., waar de zeer uitgebreide Tableau-tekst tegenover staat, zijn niet talrijker of grooter. M. verbeterde dus den Bc. niet naar het bekende T. — dat hij trouwens ook niet af had. Evenmin T. naar Bc., want hij werkte het radicaal om. Het onbetwistbaar nauwe verband wordt ongedwongen verklaard door het aannemen eener oude Fransche vertaling.

Dat ook andere „verbeteringen” dan van M.' hand in den Bc. zijn aangebracht, is duidelijk in de versificatie van de vroegere proza-vertaling van Petrarca, Bc. II 160. De edd. 1569, 1572 hebben proza, 1597 en vlg. deze fraaie poezie.

95) Tegen Bellarminus en Panigarolle richt M. zich thans vooral, cf. T. III, 8.

96) Hervet's brief zal grondslag blijven; maar eigenlijk zullen de doctoren der kerk nu over de gansche linie bestreden worden. De ironische lof in Bc. aan H.'s boekje: kort maar krachtig, krijgt hier iets gemeends. M.' sympathie spreekt zich duidelijk uit voor de eene partij, toch wil hij onpartijdig tusschen beide richten. Hij rekent echter op lachen en vermaak, want er *moet* aan één kant hardnekkigheid zijn, zich uitend in sophisterijen, enz.

In werkelijkheid raakt H. geheel op den achtergrond; T. III 205 komt hij weer iets naar voren.

97) De inhoud van T. beantwoordt aan dien van Bc. als volgt:

<i>Tableau.</i>	<i>Byencorf.</i>
I 17—39	17—19

<i>Tableau.</i>	<i>Byencorf.</i>
39—94	—
95—286	I 244—268 (en 132)
287—375	—
376—412	I 22—27
413—428	—
II 5—407	I 30—117
III 13—75	I 125—141
76—204	I 142—188
205—241	I 5—22; I 305—313
242—256	I 292—296
257—327	II 23—70; I 278—291
IV 5—25	II 71—90
26—108	I 189—223
109—132	I 224—241
133—202	II 97—170
203—228	II 173—200
231—239	I 121—124
240—241	I 20—21
242—243	I 28, 126
244—245	I 21—22
(246—247)	(I 201—203; II 28—29)
247—250	II 83—85; (I 244—245)
251—254	II 63—65
255—256	(II 84)
257—270	I 242—244; 269—276

Sommige hoofdstukken zijn tot vijf- en achtvoudigen omvang uitgedijd; nieuwe gedeelten van 50 tot 90 blzz. werden ingevoegd of aangehaakt. Tegenover de 835 blzz. van T. I en II staan er even 100 van Bc. Ter wille van den nieuwen opzet werden hoofdstukken uit elkaar gehaald en verplaatst. Al had M. het werk voltooid, de gebreken zouden niet minder zijn geworden: de grondslag paste niet in dit nieuwe bouwplan; de basis was ook te klein, de opstand werd topzwaar.

98) Die eigenaardigheden, in de Fransche literatuur der 16^e eeuw in zwang (cf. Brunot, Hist. de la langue fr. II), vindt men weinig

of niet in het laatste gedeelte en de fragmenten, vgl. ook Oosterhof, a. w. 130, 139 vlg. M. bracht ze er dus eerst bij de omwerking in. Derhalve kan de prioriteit van een Fr. tekst nooit bewezen worden door een betoog dat juist uitgaat van dezen stijl, als bij Toorenenb. en Oosterhof.

- 99) De bibliographie van Arnold bij Toorenenb., Verscheidenh. 197 vlg. behoeft aanvulling. Waarom zijn edd. 1593 en 1597 niet één uitgave? De verhouding van ed. 1600 en de drie van 1611 is verre van klaar. Die van E. Cloppenburg 1638 heeft evenals die van E. Cloppenburg 1631 *vermeerdeert* op den titel; maar de opschriften der hoofdstukken zijn verschillend gedrukt.

De drie Utrechtsche 1642, '45, '48 en de twee Amsterdamse van 1657 zijn *niet* gelijk, wel de laatste onderling. De Utr. van 1645 heeft andere titelprent, en kleine drukverschillen. Zijn de edd. 1749, 1761, 1769 niet een en dezelfde uitgave, met „verbeterde” oude lezing van Ds H. Meyer?

- 100) Volgens een Claechdicht over M.' dood (Knuttel No. 1156) leerden vreemdelingen Nederlandsch om M. te lezen! Waarschijnlijk is Ds. Godefr. Udemans de zegsman; door hem was de „dichter” geïnspireerd.

- 101) Vilmar, Gesch. D. Nat. Lit.¹⁰, 308, 313.

- 102) Toorenenb., Versch. 211, Marn. Anon. 71—72, vermeldt er drie. De Kon. Bibl. bezit nog een vierde, van 1636.

- 103) Confutaties door Donckanus, 1578, en Coens, 1598. David, Christelijcken Bie-corf, 1600. Deze noemt misschien een vierde, zie aant. 62.

- 104) a. w. Aen P. M., enz. M. was uitgenoodigd, ten huize van Plantijn of ander boekverkooper te Antwerpen te „compareren ende u te confronteren meest op de passagien en allegatien, bij u valschelijck bijgebracht”. M. had niet gedurfd, maar hij trachtte den man, uit nijd, „bij den halse te doen grijpen”.

Het tweede „feit” ter zelfder plaatse vermeld.

- 105) Te Water, Verb. d. Edelen III 51.

H. hield godsdienst en vroolijkheid met zorg gescheiden: op den Lofsanck van Bacchus volgde de Lofsanck van Jezus Christus. Dat hij soms zijn tijd in smaak minder ver voor was, bewijst een Laus pediculi. Koopmans beschouwt hem als een

der voornaamste bevorderaars van den geest van het heidendom in onze letteren. *Beweging* 1909, III, 200.

106) Marnixius a bien fait d'escire en gaussant. Scaligerana, 1669, II 151.

107) uitg. Worp, II 97.

108) *ibid.* 130.

Hoe aanlokkelijk is het, die twee, M. en H., met elkaar te vergelijken: zooveel trekken, zooveel overeenkomstigs!

109) *Exercitia pietatis*. Gor. 1664, p. 261 sqq.

Maar *famosus ille Rabelaesius* en dgl. zondigden zwaar met hun misbruik van H. Schrift en zaken des geloofs tot grappenmakerij. Ook bij de Roomschen is dat een diepgeworteld kwaad. Zelfs Erasmus schijnt er in zijn *Colloquia* niet heelemaal van te zijn vrijgebleven.

Voetius' uiteenzetting vertoont veel gelijkenis met Calvijn's aanbeveling en Viret's verdediging van diens *Disp. Chrest.*, beide daaraan voorafgaand, en met M.' *Préface* voor het *Tableau*.

110) *Dict. hist. et crit.*³ III 2520, uit M. Adam, *Vitae Jurisconsultorum*; dien hij echter te voren onbetrouwbaar noemt.

111) Nog veel later vindt men zoo'n verkeerde voorstelling van den hoofdinhoud, bv. bij Jonckbloet en Ten Brink, zie aant. 135.

112) *Proeve van Taal- en Dichtkunde in Aanm. op Vondels vertaalde Herscheppinghe*, 2^e uitgave.

113) *Te Water*, a. w. III 89. *Biographieën* door Prins, 1782, en *Te Water*, a. w. III, 1795.

114) *Scheltema*, *Staatk. Nederland* II, 71; *Witsen Geysbeek*, *Biogr. anthol. crit. Woordenboek* IV, 344; J. de Vries, *Gesch. Ned. Dichtk.* I, 51.

115) II, 1, 115.

116) Overigens even onbruikbare uitgave als de 18e-eeuwsche van Ds. Meyer. — J. J. van Toorenenbergen wraakt die bedoeling van zijn broeder duidelijk, *Verscheidenheden* LXII.

117) Amsterdam, 1854, p. 116. Van den Bc. heet het: libelle ingenieux, très sale par-ci par-là, mais remarquable sous le point de vue de la langue, du talent d'exposition et de la malignité rusée accusations grossières, mais colorées avec bonheur. — L' esprit sarcastique dont M. s' était fait une arme si redoutable lui (J. David) fit défaut.

⁵ Marnix' Byencorf.

- 118) Tableau, ed. Brux. I. Introd. générale vi.
- 119) Marnix v. S. A. en de wording van het gemeenebest der Vereen. Nederl., vrij naar het Fr. van E. Quinet, 1855. Ook Th. Juste, Vie de Marnix de S. A., 1858, komt tegen Q. op. En Chais van Buren, zie aant. 125.
- 120) T. I, Introduction p. 84, 65—66, 43—44, 37, 30. Vgl. ook 27, 31.
- 121) Introd. 7—8. . . . réfuter, extirper, déshonorer, étouffer dans la boue. Tel est le but de Marnix . . . il étend l'opprobre sur le cadavre qu' il traîne et ensevelit dans le grand cloaque de Rabelais.
- 122) Gids, 1857, II 642 vlg., 660—664.
- 123) Archives III, 412. Vreemd is de vergelijking met de Satire Ménippée.
- 124) Tien jaren⁴. 280—284; 290—292. Dit uit 1858. In 1898 sluit Fruin de laatste zijner M.-studiën, een „Herinnering aan Marnix”, Gids, Dec. 1898, met de betuiging, hoe het hem goed doet, dat de „groote Christen-staatsman” vereerd en welgedaan werd door de libertijnsche Staten en Oldenbarnevelt.
- Ons doet ook goed de vereering van dezen liberaal voor den onwrikbaren Calvinist.
- Zie Toorenenbergens uitgave I, Voorbericht; III, opdracht.
- 125) Chais van Buren, De Staatkundige beginselen van M. v. S. A., 1859. Voorrede, 8.
- 126) 1872, Obelisk door Antwerpenaars te W. Souburg; Taalen letterk. Congres te Middelburg. 1874, Prijsvraag door Antwerpsche Rederijk-kamer „De Olijftak”; van de talrijke antwoorden verschijnen die door 1) Van der Have. 2) „Volkman” (anti-papistisch Vlaming). 3) Piccardt; alle drie ingeleid door Van Vloten.
- 127) Zie a. 91. In 1882 gaf Thijm in de „Schriften der Görres-gesellschaft” een Duitsche bewerking, die iets minder grof is dan de Nederl. uitgave. Over Marnix' verdorvenheid o.a, 28, 78, 80, 89, 91, 94, 99—100, 130. D. uitg. 56: als Privatmann scheint er ein geregeltes Leben geführt und viel auf Mäszigkeit gehalten zu haben.
- 128) D. uitg. I, 48.
- 129) D. uitg. 48. P. Fredericq gaf in 1881 voor het Willemsfonds uit: Marnix en zijn Nederlandsche geschriften.

- 130) Bijv. Everts, *Gesch. N. L.*⁵ 169—170. Hoogewerff, *Oud-Holland* 1911, 110. Goossens, *Sonnius*, 89.
- 131) *Land v. Rembrand*², II 1, 5—17.
- 132) *z. w.* II 2, 257—258.
- 133) *z. w.* II 1, 9. Zijn kalvinistisch proza is schilderachtige straattaal. De Byekorf een theologische Klucht van den Molenaar.
- 134) Jonckbloet, *Gesch. N. L.*³ II 527. Ten Brink, *Schets gesch. N. Lk.* (1867 vlg.) 245. Van Vloten, *Bekn. gesch. N. L.*², 193; *Bloeml. Proza* 17e E. 51 v.; en in allerlei andere werken.
- 135) Te Winkel, *Ontwikkelingsgang I*, 254—256. Kalf, *N. Lk.* 16e E. II, 272—291. *Gesch. N. Lk.* III 364—376.
- 136) Prinsen, *Handboek N. Lk. Gesch.* 204—205. Over Rabelais ook 180.
- 137) Lanson, *Hist. de la litt. fr.*⁴ 251. Il fonde le culte antichrétien de la nature, 257.

Bij aant. 58.

Het scheen aangewezen, de vertaling van 1561 te herdrukken, met de voornaamste varianten van 1567; want de eerste, gebrekkiger maar ook minder breedsprakig dan de laatste, moest het origineel het dichtst naderen. Maar tijdens het drukken dezer studie krijg ik door bemiddeling der Koninklijke Bibliotheek den lang vergeefs gezochten Franschen tekst ten gebuike uit de verzameling Plantijn-Moretus te Antwerpen, en wel in de Antwerpsche uitgave van 1567, door M. Bc. I 13 bedoeld (vgl. aant. 92, slot). Hij bevestigt mijn meening aangaande de verhouding van Hervet's brief, den Byencorf en het Tableau. Men vergelijkte bijv. 1. *Epistre C iij^v*, 2. de vertaling van 1561, 3. die van 1567, 4. Bc. I 199 en 5. *Tabl. IV, 82: 1. que apres le naufrage il y ha la seconde table, c'est à scauoir, penitence. 2. ende nae den val isser noch een tweede taefele, te weten: penitentie. 3. ende na den val toevlucht is totter penitencien. 4. de eerste plancke, die ons uyt onse schipbrekinghe helpet van een ander plancke voorsien den boom der penitentie. 5. la premiere table du naufrage une seconde planche et table.*

Klaarblijkelijk had M. den Franschen tekst van Hervet voor zich.

Verschillen tusschen Hervet's brief en citaten in het Tableau, als waarop ik in aant. 56 reeds wees op grond der vertalingen, en waarom ik rechtstreeksche overneming uit den een in het andere ontkende, vinden we hier nog meerdere. Ik noem: D i j ^r violeurs des filles — Bc. II 156 dochteren schoffierders — Tabl. IV 191 ravisseurs de femmes.

D i j ^r pas vraye — Bc. II 165 gheloghen — Tabl. IV 198 une menterie.

D i j ^r est pour nous — Bc. II 165 aen onse zijde staet. Tabl. IV 198 est de nostre costé.

C i ^v. une diabolique irrision — Bc. II 48 een duivelsche spotterije — Tabl. III 280 une moquerie diabolique.

Het pleit alles voor bewerking van het Tableau naar den Byencorf.

Daartegenover staan verscheidene plaatsen in het Tableau, bijna of geheel gelijkkluidend met Epistre, en afwijkend van Byencorf, o.a. Tabl. III 262, 265. IV 136; vgl. met Bc. II 27, 35, 101 en Ep. B i i j ^r, B i i j ^v; D i ^r. Ik meen echter, dat de afwijkingen in dezen meer zeggen dan de overeenstemmingen. Wel moet men besluiten, dat M. bij het vertalen van den Bc. in het Fransch, zoo niet altijd, toch meermalen weer Hervet's Franschen brief raadpleegde. Er zijn trouwens in het Tableau nieuwe, letterlijke citaten bijgekomen, bv. I 18, 19.

Het exemplaar Plantijn-Moretus van H.'s Epistre is gebonden achter een eveneens in 1566 bij Tronaesius uitgegeven boekje: Le Mirouer des Caluinistes et Armure des Chrestiens pour rembarrer les Lutheriens et nouveaux Euangelistes de Geneue: augmenté de la plusgrand part par son Autheur Anthoine du Val.

Het voorbericht van Du Val is gedateerd 4 May 1559. De inhoud is ook met betrekking op den Byencorf merkwaardig: Luther en Calvijn rakelen slechts de oude ketterijen weer op; uitvoeriger nog dan in den Bc. worden ze opgesomd. De nieuwlichters plegen de grofste onzedelijkheid in hun nachtelijke vergaderingen; ook laten ouders er hun kinderen vermoorden. Luther's ketterij kwam voort uit woedenden spijt, dat hij zelf geen „commissaire des pardons et indulgences” worden kon.

Calvijn kreeg de macht in Genève door middel van het in Noyon bij elkaar geroofde geld. Het beroep op „la sainte escripture expresse” is het grootste en klaarste bewijs van ketterij. En een groot deel beslaat het uitvoerig betoog: „qu’ il les fault brusler, et qu’ il ne fault disputer avec eux.” Juist als in den Byencorf.

De volgende herdruk geeft zijn voorbeeld, onregelmatigheden en kennelijke fouten inbegrepen, getrouw weer; alleen zijn de afkortingen ingevuld. Aan den kant verwijs ik naar den Byencorf, een enkele maal naar het Tableau. Achteraan vindt men eenige fouten verbeterd.

EPISTRE
AVX DESVOYES
DE LA FOY.

Par Gentian Heruet
d'Orlians.

(Drukkersmerk: het Kruis;
omschrift:
HOC SIGNO VINCES, 1565).

A ANVERS.
Chez Emanuel Philippe Tro-
naesius, sus le Cemitiere nostre
Dame, à la Croix d'or.
Auec Priuilege. 1566.

EPISTRE

AUX DEVOYZES

DE LA ROY

Priuilege.

Après que ceste Epistre aux deuoyez, composé par Gentian Heruet d' Orleans, ha esté visitée et approuuée par homme docte commis de sa Majesté. La court ayant en ce regard, ha permis et octroié, permect et octroie, de pouoir imprimer, distribuer, et vendre ladite Epistre par tout ou bon semblera. Faict en la ville de Bruxelle, le. viij. iour d' Octobre, l' An de nostre Seigneur. xv C. l x j.

Sousigné

Jacques de la Torre.

A LA CONGREGATION

de ceux qui s' appellent Fideles et croyans à la parole, Gentian
Heruet d' Orleans, la grace et la paix de
IESVS CHRIST.

I 162, 165. S' IL m' estoit aussi bien permis de me trouuer en voz
I 165. assemblées, comme i' en ay de long temps eu le desir, il ne
I 165, 166. m' eust point prendre la plume pour vous escrire, mais i' eusse
T. I 18. moymesme mis en auant de bouche, ce que maintenant ie vous
demande par escrit. A quoy ie vous prie au nom de IESV CHRIST
me donner responce, afin de m'oster de l' esprit quelques scru-
pules, lesquels m' empeschent, que je ne puis encores me ren-
ger des vostres, quelque desir que i' aye de faire mon salut: mais
qui plus est, ie viens à auoir ceste certaine persuasion, que du
costé de la religion ancienne, que vous appelez Papistique, il
y a moyen de paruenir à saluation: mais du costé de la vostre
ie n' y voy autre attente, que de damnation. Et s' il estoit ainsi
que ie me trompasse, et qu' il y eust quelques gens doctes
entre vous, qui me peussent mettre hors de doute : ie vous
requiers derechef au nom de Iesus Christ, de faire ceste oeuvre
charitable de donner conseil à celuy qui le demande, et de tirer
d' erreur celuy qui ne voudroit persister quand on luy monstre-
roit clerement la verité.

A ij^v

Premiere Question.

LA premiere question, que ie vous voudroie faire, c'est
vous demander, qui vous esmeut de vous appeller Fideles? Car en
ce faisant, il semble que vous reiettiez comme infideles tous
ceux qui ne sont pas de vostre opinion. Et neant-moins ie croy

*Les hereti-
ques du
iourdhuy*

Aux Ministres de la

*fausement
s'appellent
Fideles.*

que nous conuenons en cecy, que celuy ne peult estre fidele, qui ne croit au Symbole des Apostres. Vous dictes que vous y croyez, aussi faisons nous. Nous sommes doncques tous deux Fideles. Pourquoy doncques vous appelez vous seuls Fideles, en vous vsurant comme propre, ce qui est commun à tous deux? Mais regardons maintenant s'il est vray, que de fait vous ayez foy en ce Symbole comme de bouche vous confessez?

I 18.

*Les nou-
ueaux fide-
les ne croy-
ent pas au
symbole.*

A iij^r.

Y a il pas entre les autres articles: le croy l'Eglise catholique, ou si vous ayez mieux dire avecques vostre Catechisme, Vniuerselle? Dictes vous pas, que vous la croyez? Et comment la croyez vous, puis que vous ne croyez pas ce qu'elle croyt? | Qu' appellons nous l'Eglise catholique, ou vniuerselle? Est ce pas la congregation des Fideles, qui a esté vniuersellement par tout depuis le temps des Apostres, et s'appelle icelle pareillement Apostolique, comme celle qui des Apostres mesmes a esté fondée? Ceux qui ne croient pas ce qu'a tousiours creu ceste Eglise, dirons nous qu'ils adioustent foy au Symbole des Apostres, et les appellerons nous fideles? Et quelle raison y a il? Et s'ils ne sont fideles, comment seront

I 20.

I 18.

T. I 19.

I 20.

T. I 23.

*Hors
l'eglise il
n'y a au-
cun salut.
1. Pet. 3.*

ilz sauuez? Est ce pas une chose tout claire, que hors de l'Eglise il n'y a nul salut? Ne plus ne moins que tous ceulx qui estoient hors de l'Arche de Noe vindrent à perir. Puis doncques qu'à raison que vous estes hors de l'Eglise, vous ne pouuez estre sauuez: comment tachez vous à persuader aux autres de vous suyure pour estre damnez comme vous? Le vous prie, esclarcissez moy ce point, car autrement ie ne voy occasion pourquoy ie doie habandonner l'Eglise catholique. Vous direz, monstre nous comment nous croyons autrement qu'elle ne fait? Si ie voulois icy amener tout le different qu'il y a entre vous et les catholiques, ie n'auroye fait de long temps, et ma Missiue outrepasseroit les limites d'une epistre. Seulement ie diray cecy, que toute l'Eglise | vniuerselle depuis le temps des Apostres iusques à maintenant, a tousiours eu ceste ferme foy et persuasion, qu'en l'Eucharistie est realement et de fait le precieux corps et sang de Iesus Christ, qui neantmoins se prent et se mange spirituellement et sacramentellement, et que c'est le

A iij^v.

nouvelle Eglise.

precieux corps et sang de IESVS CHRIST, qui 's 'offre à Dieu par l' Eglise pour les pechez des viuants et des trespassez. Si l'Eglise catholique a tousiours creu et croit encores cecy, et vous croyez le contraire, il fault dire necessairement, que vous estes hors de l' Eglise, et consequemment hors d' espoir de salut, si vous n' y retournez. le ne veux pas que vous me croyez, si ie ne preuue à peine de ma vie au plus hardy d' entre vous, que tous les Docteurs de l' Eglise tant Grecque que Latine ont tousiours tenu cecy pour tout assureé. Et mesmement aucuns des Rabins des Hebrieux l' ont creu deuant l' incarnation de nostre Seigneur. Vous direz qu' ils estoient hommes. Et ie ne pense pas, que vous, ne voz docteurs soiez Dieux : tant y a qu' il n' y a autre moyen de prouuer l' vniuersel consentement de toute l'eglise, qu' en produisant le tesmoignage de tous les docteurs approuuez qui ont escrit: voyre, mais qui en sera iuge ? le vous en feray iuges vous mesmes, pourueu que vous vouliez seulement regarder les passages qu' on vous monstrera: ou si vous ne voulez estre iuges et partie, ie suis content de me submettre au iugement d' vn, qui n' est pas moins nostre aduersaire, que le vostre, C' est à Westphalus, qui est maintenant en Saxogne successeur de Luther. Scauroy-ie mieux monstrier la grande assurance que nous auons de la bonté de nostre cause, ie dy de l' Eglise catholique, qu' en nous submettant au iugement de ceulx mesmes qui sont contre nous ? l' auois desia fait cest offre au Carme frere Ligier, Liger dy-ie, de nom et de fait, qui sans permission de l' Euesque prescha dernièrement à Bourgenci, mais il n' y a voulu entendre, et ie la fay de rechef au plus hardy de la bande. Ceste mesme offre a desia fait pareillement le preux et religieux Cheualier le Seigneur de Villegaignon à vostre Caluin, qui iusques icy a tousiours fuy la lice, et fait sagement à mon aduis. Car quand on luy mettra en barbe une armée tout entiere de tant glorieux Martyrs, et notables Confesseurs, et excellens Docteurs de l' Eglise de IESVS CHRIST: comment oseroit-il seulement ouuir la bouche pour leur respondre ?

Mais venons vn peu à l' autre fascheux scrupule qui m' empesche: Dont vient | cela, que vous vantez tant de la parole

*Nouveaux
heretiques
croient au-
trement
que l'eglise
catholique.*

A iij r.

A iij v.

Aux Ministres de la

expresse, et ne voulez rien recevoir qui ne soit expressement en l'Escripture? Quand à moy, ie ne puis penser autre chose, sinon que c'est pource que vous scauez bien, que tous les Docteurs de l'Eglise sont directement contre vous: et que si vous auiez vne fois gaigné ce poinct, qu' il ne fallust rien recevoir que ce qui est en l' Escripture, vous en ouureriez puis apres comme de cyre, et y formeriez à vostre guyse tel sens que bon vous sembleroit. Ce que vous monstrez bien par effect, ie parle aux Chefs et Autheurs de vostre secte. Car ce que vous tenez, ne fut iamais receu en l'Eglise. Ie ne dy pas, qu' il n 'ayt eu quelques particuliers, qui ont eu les mesmes opinions, comme Berengaire, Wiclef, Iehan Hus, et quelques aultres. Mais ilz ont tousiours esté reputez et condamnez comme Heretiques. Or ça, pesons vn peu vostre dire, et regardons s'il n'en viendra pas des inconueniens, esquels i' estime, que vous mesmes seriez bien marriz de tomber. Croyez vous pas en la Trinité? Ouy. Or n'y croyez pas, car on ne trouue pas ce mot de Trinité en l'Escripture. Le Filz est il pas en substance egal au Pere? Si est. Mais ne le croy pas, car ce mot de consubstantiel ne se trouue n'en l'vn n'en l'autre Testament. L'Eglise Catholique reçoit sept Sacremens, mais vous n'en receuez que deux, le Baptesme et l'Eucharistie. Or si vous voulez arrester à vostre dire, de la parolle expresse, ne l'vn ne l'autre ne sera Sacrement. Car on ne trouue point en l'Escripture, que ne l'vn ne l'autre le soit.

vgl. I 30-6

I 20.

I 23—25.

I 20.

I 137.

I 137.

I 138.

Voyez vous pas les inconueniens, ausquels il vous faudroit tomber, si vostre dire de la parolle expresse auoit lieu? Mais passons vn peu plus outre: Est ce pas directement contre l'Escripture, de ne recepuoir rien qui ne soit escript? Le Prophete Hieremie auoit il pas predict, que la Loy Euangelique s'escriroit au cueur des hommes? Plusieurs Années deuant que les Euangelistes escriussent, y auoit il pas vn grand nombre de ceux qui croyoient en Iesu Christ? et neantmoins il n'y auoit rien par escript. Les Euangelistes mesmes ont ilz tout escript? Nostre Seigneur n'a il pas dict à ses Apostres, qu' ilz ne pouuoient tout porter? Le saint Esprit que nostre Seigneur promist de leur

I 139.

I 140.

*pourquoy
noz nou-
ueaux fide-
les deman-
dent tous-
iours la
parole
expresse.*

B. i r.

*Hiere. 31.**Ioan. 16.**Ioan. 14.*

nouvelle Eglise.

enuoyer, deuoit il pas faire deux choses? C'est à sçauoir de les ramenteuoir, et de les enseigner? Et qu'enseigna il autre chose, que les traditions Apostoliques, que Saint Paul commande d'observer et garder, soit qu'elles ayent esté baillées ou de bouche, ou par escript? Lesquelles qui sera si outrecuidé, de les appeller traditions humaines, puis qu'elles ont esté baillées du Saint Esprit, lequel sans aucune doute est Dieu. Et qui sont ces traditions Apostoliques, sinon celles qui ont tousiours esté obseruées en l'Eglise, et nous ont esté baillées de main en main, sains faire mention par qui? comme de faire le signe de la croix, et de prier et offrir à Dieu pour les trespassez, et plusieurs autres, comme escript Tertulian, non gueres loingtain du temps des Apostres, en son liure, *De corona militis*. le m'arresteroye trop, si ie vouloye monstrier que lesdictes traditions Apostoliques ont tousiours esté autant honorées en l'Eglise de IESVS CHRIST, comme les Escritures mesmes. Car ie veux venir à ceste expresse parolle, de laquelle vous vous glorifiez si fort, et neantmoins vous allez, ce me semble, tout au contraire. Est il pas escrit expressement: que, Qui croyra et sera baptizé, il sera sauué? Et saint Paul escrit il pas, que nostre Sauueur nous a sauuez par le lauement de regeneration, et renouation du Saint Esprit? Parquoy on voit expressement, que le Baptesme est necessaire pour nostre salut. Et vous au contraire auez ceste opinion, qu'il ne fait que représenter et signifier la remission des pechez: Est ce pas allé directement contre la parole expresse? En vostre Cene desmentez vous pas IESVS CHRIST impudemment, quand il dit: Prenez et mangez, cecy est mon corps, qui est liuré pour vous. Et le calice est le nouveau Testament en mon sang, qui est respandu pour vous. Et vous dites au contraire, que le pain, signifie le corps: et le vin, le sang. Est-ce pas aultre chose d'estre, et de signifier? Or cecy est mon corps, est, est le mot expres. Et cecy signifie, est vn mot que vous tirez par force, pour seruir à vostre incredulité. Et n'y à raison du monde, pourquoy c'est est, ne se prenne en sa propre signification, comme bien monstrent les Docteurs Catholiques, à qui veult entendre la doctrine, que nous a laissé

*2 Thes. 2.*B 1^v

Le S. esprit est celuy qui a enseigné les traditions apostoliques.

*Mar. 16.**Tit. 3.*B ij^r*Luc. 22.*

Ces deux mots, estre et signifier, sont de contraire signification.

Aux Ministres de la

le Saint Esprit. Mais c'est vn passetemps, ou plustost vne grande pitié, de vous ouyr parler : La parolle expresse de IESVS CHRIST dict, et quand et quand le monstre : Prenez et mangez, cecy est mon corps : Et vous ne voulez pas qu' on le prenne icy, mais commandez qu' on le aille prendre au ciel à la dextre de DIEV son Pere. Estce pas dire tout le contraire de ce que IESVS CHRIST nous commande ? Et en ce temps pendant vous ne | voulez autre chose, que la parolle toute expresse, ce dictes vous, laquelle comme vous voyez, crye expressement contre vous. Je ne veux pas entrer icy à disputer contre voz raisons naturelles, et monstrier qu' à ce qui concerne la foy, et les sens, et la raison naturelle, se doibuent humilier, et rendre subiects à la simple parolle de Dieu, laquelle est toute puissante. Il me suffit de vous monstrier à loeil, que la parolle de DIEV expresse, de laquelle tant vous vantez, est expressement pour nous.

Or quant à ce que l' Eucharistie est le sacrifice qui s' offre à Dieu, auons nous pas la parole expresse, quand Iesus Christ est appellé de Dieu son pere le prestre à tousioursmais, selon l' ordre de Melchisedech ? Ce que ne se pourra verifiaer, si n' est qu' ainsi comme Melchisedech estant prestre, offroit à Dieu pain et vin : aussi le precieux corps et sang de Iesus Christ, de pain et vin transmué par sa toute puissante parole, soit offert à Dieu par l' Eglise, le prestre estant seulement ministre de Iesus Christ, qui est le Prestre à tousioursmais. La prophetie de Malachie est elle pas aussi toute euidente, en laquelle le Seigneur Dieu vient à dire : Depuis Orient iusques en Occident, mon nom sera grand entre les | Gentils, et vne oblation pure et nette est sacrifiée et offerte en mon nom ? Que peut estré ceste oblation, sinon l' eternel Sacrifice du corps et sang de Iesus Christ ? Saint Paul l' appelle il pas expressement Sacrifice, quand il dit : le dy que ce que les gentils sacrifient, ils le sacrifient au diable et non à Dieu : Je ne veulx pas que vous soyez participans des diables : Vous ne pouuez pas boire le calice du Seigneur, et le calice des diables : vous ne pouuez pas estre participans de la table du Seigneur, et de la table des diables. A quel propos feroit mention Saint Paul du Sacrifice

B ij v

Psal. 109.
Hebr. 7.
Gen. 14.

I 145—149
T. III 143.

Malac. 1.

I 146.

I 144.

B iij r

1 Cor. 10.

nouvelle Eglise.

des Gentils, si l'Eucharistie, à laquelle il les compare, n'estoit le Sacrifice des Chrestiens? Et quant à ce que vous alleguez des Hebreux, vne petite distinction de sanglante et non sanglante, vous deuroit clore la bouche à mon aduis, si vous estiez raisonnables. Je laisse voz argumens, qui n'ont aucuns nerfs, et voz convices et iniures (ie parle d'aucuns, qui ont escript) lesquelles sont si impudentes, qu'elles semblent estre sorties d'un bordeau, on plustost de la gueulle du diable mesmes. Il me suffit que nous auons pour nous la parolle de Dieu expresse, que nous vous arrachons des mains maugré qu'en ayez.

- 47, 148. *Hebr. 7.*
- Troisiesme poinct.* B iij v
5. QVE dirons nous de la Confession, que vous tachez à abolir? est il pas expressement escript: Ceux desquelz vous pardonneriez les pechez, ilz leurs seront pardonnez? Or le pardon ne se donne pas sans cognoissance de cause: et la cause ne se peult cognoistre sans confession, ou publique, ou secrette, mais la secrette est beaucoup plus aisée pour le penitent. Et quant au saint Sacrement de l'Ordre, la parolle est elle pas toute expresse en Monsieur S. Paul: Ne metz pas en nonchaloir la grace qui est en toy, qui t'a esté donné par prophetie avec l'imposition des mains de Pretrise? Voyons nous par le signe visible, c'est l'imposition des mains, et la grace qui est donnée inuisiblement? De mariage, est il pas dict: Cecy est un grand sacrement, ie dis en Iesu Christ, et en l'Eglise? De l'extreme vnction S. Iacques escript il pas: Quelqu'un est il malade entre vous? qu'il ameine les Prestres de l'Eglise, et qu'ilz prient sus luy, l'oignant d'huile au nom du Seigneur. Et l'oraison de la foy sauuera le malade, et le Seigneur l'allegera, et s'il est en pechez, ilz luy seront pardonnez? Cecy suffist il pas, pour vous monstrier que nous auons pour nous la parolle expresse? et que si vous ne dictes autre chose, il sera bien malaisé de nous destourner de la religion que nous tenons? l'ameine seulement cecy pour exemple, mais quand il sera de besoing, nous en dirons bien d'auantage.
8. *Ioan. 10.*
11. *1 Tim. 4.*
18. *Ephes. 5.*
11. *B iij r*
19. *B iij r*
- 22.

Aux Ministres de la

Quatriesme Point.

IL y a encores vne autre chose, qui me donne scrupule. C'est à scauoir, quelle occasion vous auez de nous appeller Idolatres: Car par la mesme raison vous pourrez appeller Idolatres, tous ceux qui ont esté en l'Eglise de Iesus Christ de puis sa resurrection. Quelques vns qui regardent vn peu de plus pres, se doubtent que vous n'ayez quelque intelligence avec les Iuifs, et que vous ne soyez à leurs gages, pour tenir leur parti. Quand à moy, ie n'en croy rien: mais de cecy suis-ie assuré, que vous nous appelez idolatres, pour les raisons mesmes que les Iuifs nous y appellent. Et à vous dire la verite, ie suis quelque-fois en doute, que le pere de mensonge, qui tient les Iuifz en leur incredulité, ne vous y tienne pareillement. Pourquoy est ce que les Iuifs nous appellent Idolatres? est-ce pas pour ce que nous adorons la Sainte Hostie? Car ils dient, que nous adorons du pain. Or que les Iuifs, qui ne croient pas en Iesus Christ, ayent ceste opinion de nous, ce n'est pas de merueille: mais que vous, qui auez esté regenez au saint fons du Baptesme, et faictes profession de croire à la parolle de Iesus Christ, nyez qu'on doie adorer son precieux corps, à raison de la Diuinité, qui est en vn mesme suppost: cela est si estrange, que plus ne pourroit. Car en ce faisant, vous venez à dire, que Iesus Christ n'est pas Dieu. Et par ainsi vous tombez en l'execrable erreur de Paulus Samosatenus. Ou si vous niez que ce soit son corps, comme vous faites, vous desmentez toute l'Eglise, qui a tousiours eu ceste foy. Que dy-ie l'Eglise? voire Iesus Christ mesmes, qui à dit expressement, que c'est son corps. Regardez lequel vous aimerez le mieulx. Les Iuifs pareillement nous appellent Idolatres, pource que nous adorons la Croix, disans que nous adorons vne creature insensible, comme vous dictes pareillement. Mais ils nous calomnient, car nous n'adorons pas la Croix comme creature, mais en tant qu'en la voyant, nous adressons nostre pensée à celuy qui ha souffert mort et passion pour noz pechez, lequel estant vray Dieu et vray homme, à bon droict nous le deuons adorer. Or quant aux Iuifs qui ne croient pas

II 23.

II 24.

II 27.

II 27.

II 35.

II 37.

Iac. 5.

B iij^v

*Les catho-
liques n'ado-
rent pas la
Croix com-
me crea-
ture.*

nouvelle Eglise.

47—48. en Iesus Christ, ce n'est pas de merueille s'il sont scandalisez de la Croix: Mais que vous, qui pretendez d'estre participans du merite de sa passion, comme nous, l'ayez en horreur, qui est le Chrestien qui le croiroit, s'il ne le voyoit? Saint Paul Apostre crie: Ia à, DIEV ne plaise, que ie me glorifie en autre chose, sinon en la Croix de nostre Seigneur Iesus Christ: et à vous au contraire, la Croix est execrable et abominable. Est ce pas vn signe euident, que Saint Paul auoit vn esprit, et vous en auez vn autre? Si Saint Paul se glorifiant en la Croix vient à dire: Cherchez vous espreeue de IESVS CHRIST, qui parle en moy, l'ayme beaucoup mieulx que vous pensiez que ie le vous die, qui c'est qui parle en vous. Est ce pas vn grand cas, que la Croix laquelle par la mort de Iesus Christ est deuenue glorieuse, magnifique et triumpante, comme estant le trophée et illustre signe de la victoire, qu'il a eu contre le peché, la mort, et le diable, est par vous vilipendée, contemnée, et mise par terre, veu que si vous venez à estre sauuez, vous le tenez d'elle? Que diroit maintenant Constantin l'Empereur treschrestien, et sa mere sainte Helene, qui firent fermer les temples des Idoles, et és Saintes Eglises eleuer la Croix de Iesus Christ, s'ils voyent qu'entre les Chrestiens mesmes la Croix est abhorrée? diroyent ils pas, qu'il est impossible qu'ils soyent Chrestiens, veu qu'ils ont en horreur le signe de leur saluation? Que diroyent Saint Athanaze, Saint Gregoire Nazianzene, Saint Chrisostome, Saint Augustin, Saint Ambroise, Saint Hierosme, et tant d'autres Docteurs de l'Eglise de Iesus Christ, lesquels les plus scauans d'aujourd' huy ne sont pas dignes de dechausser, qui ayent escript en plusieurs passages, voyre et des liures tous entiers de l'adoration de la Croix, sont venuz à dire, que n'au Baptesme, n'au Saint Sacrefice du corps de Iesus Christ, n'aux Saintes Ordres, n'en aucun Sacrement, rien ne fait ainsi qu'il appartient, sans le signe de la Croix. Que diroient ils, dis-ie, s'ils oyoient auiourdhuy les execrables blasphemes, et les scurriles et impudentes moqueries, que proferent aucuns qui se disent fideles, contre le Saint Sacrement de l'autel, à raison de ce signe qui s'y fait? Diroient ils point, que Satan les a esleuz,

43—44. 6 Marnix' Byencorf.

C i^r*Gal. 9.*

*Les nou-
ueaux fide-
les ne sont
pas menez
par le
S. Esprit.*

C i^{vo}

*August.
in Ioan.
trac. 118.
Chrisost.
in orat. de
ador. cru-
cis.*

Aux Ministres de la

comme conuenables instrumens pour desgorger sa poison, et que la Foy ne peult estre là, ou sont les propos si execrables? Est ce pas vne diabolique irrision, qu' ils n' ont point de honte de demander, si on veult chasser les mouches, quand on fait le signe de la Croix, et ne s' apperçoient pas que les diables ne veulent pas qu' on le face, | pource que c' est le signe, avecques lequel on les chasse? C' est assez parlé de l' adoration de la Croix.

II 48.

Quant aux Images, ne scait on pas bien que l' heresie des Iconomaches et Iconoclastes, qui rompoient et brisoient les images, laquelle fut condamnée au Concile de Nice, le second et septiesme en nombre des Conciles, du temps de l' Imperatrice Irene, laquelle estoit du temps de Charles-Maigne, fut suscitée par les luifs? Mais il y a grande difference entre nous et les luifs quant aux images. Car les luifs estoyent si enclins à idolatrie, que quelque image qu' ils voyoyent, ils en faisoient leur idole, pour l' adorer comme Dieu, iusques à dire d' vn veau d' or, qu' ils auoyent fait fondre, que c' estoit leur Dieu. Mais le peuple Chrestien, qui ha receu la grace du Saint Esprit, ne s' est iamais laissé conduire à si grande sottise et impieté, que d' adorer comme DIEV, quelque pourtraicture que ce soit. Car la glorieuse Vierge mere de DIEV mesmes, et les benoists Saincts lesquels, sont représentées par les images et painctures, ne ont iamais du peuple Chrestien esté adorez comme Dieux: mais seulement on adresse ses prieres vers eux, les priant de drier pour nous, tout ainsi que Saint | Jacques veult que nous prions icy les vns pour les autres. Mais l' adoration de latrie et le sacrifice du corps de IESVS CHRIST, ne se fait iamais qu' à Dieu seul, quelque commemoration qu' on face d' eux en iceluy sacrifice.

II 41, 49.

vgl. II 49.

II 31, 49.

II 31.

II 50.

II 63, 64.

Puys doncq', qu' on ne les adore pas eux-mesmes comme Dieux, n' a plus forte raison leurs images, pourquoy nous appelez vous avec les luifs idolatres, si nous n' adorons pas les images? car le tailler, et l' auoir l' image, n' est pas deffendu, sinon à raison de l' adoration, laquelle cessante, pourquoy ne nous sera il aussi bien permis d' en auoir comme aux luifs, ausquels, combien qu' ils fussent subiets à idolatrie, estoit permis d' auoir les

T. III 28

C ij^r
Nazian.
in inuect.
in Iulia.

des images.

Zonare et
autres
histor.

August. de
ciuit. li. 22
et aduersus
Funestum
Manich. li.
20. c. 21.

Cyrill. ad-
uersus Iul.

C ij^v
Iacob. 5.

Exod. 25.

nouvelle Eglise.

cherubins à costé du propitiatoire ? Car quant à nous nous sommes si loing d'idolatrie, que nous n'adorerions pas Iesus Christ mesmes, si ce n'estoit que nous scauons par foy que il est vray Dieu. Et nous n'adorons la Sainct Hostie pour autre cause sinon que pour autant que conformement à sa toute puissante parole, nous croyons que son corps y est, lequel estant vif, pour ce qu' vne fois estant ressuscité il ne meurt plus, il fault necessairement qu' avecques l'ame la diuinité y soit pareillement en vn suppost. Et par consequent, IESVS Christ se doit adorer comme Dieu, quelque part qu'il soit, soit ou ciel, ou en terre. Voylà ce qui empesche les bons Catholiques, et moy entre les autres des premiers, d'estre de vostre secte: Pource que nous semble que vous tenez par trop le party des Iuifs.

1 Para. 28.

C iij^r

Cinquiemes Point.

IL y a encores vn autre scrupule, qui nous fasche, et nous empesche de vous suyure. Car quand nous auons ouy toutes voz mocqueries et railleries des Catholiques, que vous appelez Papistes, nous venons bien souuent à recognoistre noz faultes. Et c'est le proffit qu' on vient aucunesfois à prendre de ses ennemis. Mais quand puis apres nous venons à regarder sur vostre maniere de viure, nous ne voyons pas que vous soyez plus gens de bien que nous. Mais qui pis est, on voit plusieurs qui du temps qu' ils estoient Catholiques viuoient honnestement et religieusement, et faisoient plusieurs bonnes operations: mais apres qu' ils sont vne fois sortiz de la bergerie de l' Eglise, se sont adonnez à tous vices. Et certes ce n'est pas de merueilles: car il semble que vostre but et scope, ne soit autre, sinon de lascher la bride à vostre sensualité, et de viure à vostre appetit, en vne liberté charnelle. Vous auez beau mettre le plus beau deuers la ville, si est-ce que quelques belles parolles que vous mettiez en auant, les effects n'y respondent pas. Et combien que nous ne soyons pas trop curieux, si est-ce qu' il se descouure beaucoup de choses, esquelles plusieurs de vous n' ont gueres

*Le but des
nouueaux
fideles est
de lascher
la bride à
toute liber-
té charnelle.*

C iij^v

Aux Ministres de la

*ce nest pas
mortifier
sa chair,
que de fuir
les ieusnes
et absti-
nences.*

d'honneur. Et à dire la verité, quel moyen y ha il entre vous de rendre la chair subiecte à l'esprit, quand vous hayez à mort les prieres, ieusnes, et abstinences, qui viennent à la mortifier? et vous semble que Dieu vous doibt de retour, quand vous auez chanté trois ou quatre pseumes en Franscois, et auez ouy quelque Predicant, qui ne fait autre chose en son sermon, sinon faire des inuectiues contre les Catholiques, que vous nommez odieusement et par desdaing, Papistes? le scay bien que vous parlez quelquesfois de la mortification, mais ce n'est que par maniere d'acquit. Car en ostant totalement les prieres, ieusnes, et abstinences, quel autre moyen auez vous de la mortifier? Or sus confessons que d'un costé et d'autre nous sommes pecheurs: mais en nostre endroit il y a attente de la remission des pechez, puis que nous sommes en l'Eglise, et que apres le naufrage il y ha la seconde table, c'est à scauoir, penitence. Mais vous quel espoir en pouuez vous auoir, puis que vous estes hors de l'Eglise, et que la penitence que vous mettez en auant est telle, qu'elle est plus foible que la glace d'une nuit? Suffist il pour auoir remission de ses pechez, de croire que le peché est pardonné, et qu'il ne fault seulement que dire à Dieu, l'ay peché? Et comment se verifera doncques ce dict de Iesus Christ: Quorum remisieritis peccata. etc. Desguisés les matieres, et tournez les dessus dessous tant que voudrez, vous ne me prouuez iamais que les Prestres, successeurs des Apostres, n'ayent tousiours eu en l'Eglise la puissance de lier et d'absouldre.

Mais n'est-ce pas une belle raison, que pourtant que nostre Seigneur ha satisfait pour noz pechez, il ne nous fault point d'autre satisfaction? Sy la satisfaction de Iesu Christ suffist pour effacer noz pechez, et qu'il ne nous faille autre chose, pourquoy est ce que Iesus Christ mesmes nous ha commandé, de croire et d'auoir tepentance, et d'estre baptizez? Nous scauons bien que une seule goutte du sang precieux de Iesus Christ est suffisante d'effacer tous les pechez du monde, et qu'il n'y eut, ne aura iamais aucun peché pardonné, sinon par le merite de son precieux sang qu'il ha respandu pour

II 81.

vgl. II 76—
8

I 199, 20

T. IV 27.
(T. I 70).

II 85.

nouvelle Eglise.

nous: | mais aussi nous entendons bien, que Iesus Christ veut C iij v
 que ceste satisfaction nous soit appliquée par la foy, signée et
 sellée des Sacremens, comme dict le tresancien et tresçauant
 docteur Tertullian. Or si au Baptesme, auquel gratuitement nous
 sont pardonnez noz pechez, est requis non seulement d'auoir
 la foy, mais aussi d'auoir repentance de ses pechez, quand apres
 le baptesme, par vne grande ingratitude, on vient à recom-
 mettre de rechef des crimes execrables et abominables: la raison
 veut elle pas, que la penitence soit plus aspre en detestation
 de son peché que deuant le baptesme? et qu' on face les fruicts
 dignes de penitence, c'est à sçauoir, gemir et plorer, ieusner et
 prier, faire des aumosnes, et autres bonnes oeures, à fin qu' en
 faisant de nostre costé vne satisfaction moins que souffisante
 91. (car tout ce que nous pourrions iamais faire, ne pourroit pas
 satisfaire pour le moindre peché du monde) nous venons à
 appaiser l' ire de Dieu, à fin que par sa souueraine clemence et
 misericorde il nous face de rechef participans de la satisfaction
 du merite de son precieux sang, de laquelle par nostre mes-
 cognoissance et inobedience nous nous estions renduz indignes?
 Mais vous qui pensez que DIEV vous doiue encoires de reste | D i r
 quand vous auez dict, Peccai: et que quelques pechez que
 vous ayez commis vous ne laissez pas de faire grand chere, puis
 que Iesus Christ ha satisfait pour vous: estes vous pas en vn
 imminent danger? car Iesus Christ qui cognoist bien que de
 vostre faict ce n'est qu' vne mocquerie, n' accepte pas vostre
 94. repentance, comme non souffisante, et à mieux parler, nulle. Cecy
 nous destourne bien fort de nous mettre de vostre costé, car
 nous tenons pour tout assuré, qu' il est bien malaisé de faire
 94. à Dieu barbe de feurre, comme on dict communement, et qu' il
 95. n' est pas escript sans cause, qu' on ne se mocque pas de Dieu,
 et que quelque bonne mine qu' on face, Dieu sçait bien de quel
 cueur on le faict.

Sixiesme Point.

97. IL y a encores vne autre chose qui nous desgoute fort,
 cest quand nous venons à considerer la qualité de voz ministres,

Aux Ministres de la

et voz predicans. le sçay bien que vous auez quelque raison de mesdire des prestres de maintenant et d'autres gens d'Eglise: et ne suis pas ignorant, qu'en plusieurs y a vne extreme ignorance, et aucuns sont de mauuaise vie, et qu'il y en a bien peu qui font leur debuoir de prescher, ie ne les voudrois pas excuser, mais plus tost accuser: car ie suis vn de ceux qui desire la reformation des ministres autant que nul autre: comme on peult veoir par l'interpretation du sixiesme Canon du Concile de Chalcedone, que i'ay fait ces iours passez imprimer. Il est vray que cecy reconforte les bons Catholiques, que les Sacramens sont de Iesus Christ, et non des hommes, et que l'indignité des ministres ne leur oste pas leur force et vertu: et que quant à la predication, s'ils n'ont gens sçauans, comme ils desirent, pour les instruire: ils ayment mieux viure et mourir en la foy et doctrine de leurs predecesseurs, que de se rengrer à choses nouvelles. Mais vous qui reprenez les autres et pretendez de faire vne reformation nouvelle, de quelles gens vous seruez vous? y a il plus grande ignorance au monde qu'en aucuns de voz predicans? y a il pas quelques vns qui ne sçauent que trois mots de Latin, les autres pas vng, et leur suffit de scauoir par cueur dix ou douze passages de l'escriture, et quelques lieux communs, qui leur semble estre à propos: au demourant estre vestuz, soit à la traistre ou à la raistre, et puis en chaire faire bonne grimasse, et tourner les yeulx en la teste, comme si cestoit quelques demoniaques. Quant à la vie, ie n'y veux toucher: mais tant y a, que le bruit est, qu'il y en a quelques vns d'entre vous qui ne valent gueres mieux que brigans, voleurs, et violeurs des filles. Ie me suis laissé dire, qu'on iustitia dernièrement à Potiers vn Ministre, conuaincu de volerie, lequel confessa de se estre trouué à plusieurs meurdres, et qu'il y en auoit mis à mort de sa main, non pas seulement vn ou deux (car seroit trop peu pour vn Predicant) mais vne centaine. Quant à moy, ie n'en congnois pas vng: mais s'il est vray ce qu'on dict, il me semble fort estrange, que vous qui reprenez les autres, endurez entre vous vne telle meschanceté. S'il nest pas vray, vous voyez qu'il n'y a meschanceté, qu'on

II 100.

II 100.

II 140.

II 101, 15
152.

(vgl. II 102)

(vgl. II 77-
80)

II 90.

II 156.

II 156.

II 155.

II 156.

II 155.

D i^v

*Les sacre-
mens sont
de Iesus
Christ et
non des
hommes,
parquoy la
mauuaise
vie des mi-
nistres ne
les amoin-
dris.*

D ij^r

nouvelle Eglise.

ne presume d'un qui c'est foruoyé de l'Eglise. Or de cela ie ne veux rien dire, mais cecy veux-je bien assurer, qui est aussi cler que la lumiere du Soleil, que s'il y ha entre vous quelque homme de lettre, c'est un Apostat. Et quelle doctrine, ou quel bon exemple pouuez vous attendre de celuy qui auoit premierement renoncé au monde pour seruir Dieu, et maintenant il a renoncé Dieu, pour vous seruir? S'il n'ha pas tenu promesse à Dieu, auquel il ha fait le voeu de pau-
 88—89. reté, chasteté, et obediens: ains d'un propos delibéré dict, qu'en despit de son voeu il fera tout le contraire: avecques quelle contenance vous preschera il la mortification de la chair, luy qui s'en va plonger en puante et incestueuse luxure? Comment vous preschera il d'estre aumosniers, luy qui pretend à auoir des biens mondains, pour viure à sa volupté? Comment vous exhortera il à estre obeissans aux commandemens de DIEU, luy qui estoit en voye de perfection, et a maintenant tourne le doz à Dieu? Est il pas de ceux qui font de vice vertu, et ce qui est mauuais, ilz l'appellent bon, et ce qui est bon mauuais? Et ne pensez pas, que puis qu'il s'est deffroqué, qu'il ne tasche aussi de son costé à persuader aux religieuses de se des-
 gl. II 162
 —163). uoiller, pour auoir des imitateurs de son bel exemple. Et les choses qui de tout temps (entre les Catholiques) ont esté reputées abominables et execrables: Que dy-je les Catholiques? mais entre les Gentils mesmes, ont esté iugées dignes de mort, vous sembleront belles et plaisibles? Ne pensez pas que là ou les choses sont si scandaleuses, les Catholiques se laissent iamais renger à trouuer bonnes ces malheureuses entreprises. Certes ce n'est pas là le moyen de les auoir. Je scay bien que vous vous tenez fiers, pource qu'on dict, qu'il y a quelques person-
 D ij^v nages qui vous fauorisent, ie ne scay pas s'il est vray: mais si ainsi est, que de fait ilz vous fauorisent, Dieu est tout puissant pour leur ouuir les yeulx, en sorte que la chance sera bien tost tournée. Et pose ores que non: nous auons memoire par ce que nous auons veu et leu, que quelque regne qu'ayent eu toutes les sectes et heresies, et mesmement celle de Arius, la fin en a tousiours esté telle, que l'Eglise de IESVS CHRIST

*Les plus
doctes des
nouveaux
fideles,
sont com-
munement
apostats.*

D iij^r

Aux Ministres de la nouu. Eglise.

Catholicque et Apostolicque est tousiours demourée Maistresse, les autres ayans esté precipitées es gouffres des enfers, dont elles estoient sorties.

OR doncques pour conclusion, puis que ne pouuez estre fideles, en ne voulant croire avecques l'Eglise catholique, la verité du corps et sang de Iesus Christ en l'Eucharistie, et que c'est le sacrifice pour les pechez des viuans et des trespassez: Puis qu'il n'est pas vray q'il ne fault receuoir autre chose que la parole expresse, et neantmoins la parole expresse est expressement pour nous: Puis qu'à grand tort avecques les Iuifz vous nous appelez Idolatres: Puis que vostre vie ne est pas meilleure que celle des Catholiques, à fin que ie ne die rien trop asprement: Puis que voz Ministres sont tels qu'à bon droict on les peult mespriser, ou abhorrer: Puis que nous auons tousiours veu et leu, que l'Eglise catholique quoy qu'il tarde, et quelque persecution qu'elle endure, elle vient à la parfin au dessus: le vous prie regardez vn peu, si vous auez quelques autres persuasions pour m'induire à faire mon salut avecques vous: car iusques icy i'ay ceste ferme foy, que hors l'Eglise catholique il n'y ha nul salut. le vous prie pour l'honneur de Iesus, donnez moy bien tost response, pour me mettre hors de ceste doute, et ne faictes pas comme le n'aguières Carme, qui m'auoit promis de me respondre, ce qu'il n'ha fait: dequoy ie ne m'esmerueille pas, car puis qu'il a faulsé sa foy à Dieu, quelle merueille est-ce s'il la faulsé aux hommes? Iesus Christ vous doint la grace de faire ce qui est pour vostre salut.

Libellus hic nihil continet quod Catholicae fidei aduersetur, aut tranquillitatem publicam turbet, quin potius Catholicam Ecclesiam tuetur contra innouatores.

*Philippus Boestius Pastor
B. Mariae Antwerp.*

Il 164—
16

Il 165.
I 118.

VERBETERINGEN (van EPISTRE).

bl. 72 r. 4.	Majesté. La	<i>bedoeld</i>	Majesté, la
„ 74 r. 18.	Symboles	„	Symbole
„ 77 r. 3 v. o.	n' y à	„	n' y a
„ 77 r. 3 v. o.	c' est	„	cest
„ 78 r. 9 v. o.	estré	„	estre
„ 79 aan rand	<i>Ioan. 10.</i>	„	<i>Ioan. 20.</i>
„ 80 „ „	<i>Iac. 5.</i>	<i>behoort bij</i>	bl. 79 r. 11 v. o.
„ 80 r. 9 v. o.	qui à dit	<i>bedoeld</i>	qui a dit
„ 80 r. 1 v. o.	deuous	„	deuous
„ 81 r. 1.	s' il	„	s' ils
„ 81 aan rand.	<i>Gal. 9.</i>	„	<i>Gal. 6.</i>
„ 81 r. 5.	la à,	„	la à
„ 82 r. 16 v. o.	lesquels,	„	lesquels
„ 82 r. 13 v. o.	drier	„	prier
„ 83 r. 10.	soit ou	„	soit au
„ 84 r. 5 v. o.	tepentance,	„ —	repentance,
„ 86 r. 12 v. o.	cestoit	„	c' estoit
„ 87 r. 1.	c' est	„	s' est
„ 87 r. 4 v. o.	pose	„	posé
„ 88 r. 7 v. o.	la	„	l' a

Errata.

bl. 6 r. 7.	tegenspraak.	<i>moet zijn</i>	tegenspraak. ⁷⁾
„ 66 r. 8 v. o.	gesellschaft	„	gesellschaft''
„ 74 r. 17 v. o.	une	„	vne
„ 75 r. 6 v. o.	une	„	vne
„ 79 r. 14 v. o.	par le	„	pas le

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 00391 1603